

Ч. 125. ВИДАНЕ РУСКОГО ТОВАРИСТВА ПЕДАГОГІЧНОГО.

СВЕН ГЕДІН.

КРІЗЬ ПУСТИНІ АЗИЇ.

III.

У ВІТЧИНІ ДИКОГО ВЕРБЛЮДА.

(З ілюстраціями).

Ціна 1 кор.

ЛЬВІВ, 1907.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

СВЕН ГЕДИН.

КРІЗЬ ПУСТИНІ АЗІЇ.

III.

У ВІТЧИНІ ДИКОГО ВЕРБЛЮДА.

ЛЬВІВ, 1907.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

I.

Відїзд із Кашгару.

Подужавши після трястї, яка прикувала мене до ліжка після моєї подорожи по пустинї Такля-Макан, я зібрав нову каравану й покинув в останнє Кашгар, сей західний гóрод Китаю*). Сам Шанї Дао Таї в гальовому одязї в моїми китайськими приятелями прийшов попрощати мене.

Дня 14. грудня 1895. р. я вислав із сходом сонця наперед свою каравану, зложеноу із 9 коний і 3 людей під проводом усе вірного менї Іслама, а сам з двома слугами вибрав ся у полудне і то тої самої днини, в якій я в р. 1890. побачив Кашгар у перве.

В Кізіль я сполучив ся із своєю караваноу. Але я не пустив ся головним шляхом, що його я знав гаразд, тільки дорогою, що вела крізь піски пустинї коло святих гробів Ордана Паджі і Газрета Регіма.

20. грудня віхали ми крізь подвійні ворота у Ярқент, найбільше місто у східному Туркестанї, що числить із околицею і селами 150 тисяч мешканців. Перейшовши крізь ворота ми блукали ся в уличньому лабіринті, заки нарешті дістали ся до хати, що її приготував для нас аксакаль індійських купців. Я рішив ся спинити ся тут два дні, раз, щоби конї припочили, а врешті й тому, аби познакомити ся ближше з окруженнем. У то-

*) Давішні побути Гедіна в Кашгарі, як також його подорож по Памірі й пустинї Такля-Макан описані в I—II частях твору „Крізь пустинї Азії“, що вийшли накладом нашого товариства під заголовками: „На криші свїта“ і „В країні гробової тишини“. Обі згадані книжочки, як також і ся, є окремі заокруглені цілости.

варистві аксакаля я поїхав наперед у гостину до амбана, якого палата є величавійша, ніж у Кашгарі. Амбан Лі Дарін, старший, високий мужчина з сивою коротко стриженою бородою, прийняв мене дуже чемно і почав на доказ ласки розпитувати мене про дальші пляни моєї подорожи. У вечері прислав мені в дарунку кукурудзи й дров, а за те, коли відвідав мене другої днини, дістав від мене револьвер. Звиджуючи місто, поступив я також до мечетів. Прикрашені синім або зеленим фаянсом, вони не дорівнюють навіть найпростійшим, що я оглядав їх у Бухарі.

В північній часті Яркенту підносить ся узгірє, з якого розпростираєть ся вид на ціле місто, обведене мурами. Посеред них, понизше нас розстелив ся різнобарвний ковер із криш хат, поміж якими ледви можна було доглянути тісні, криві улиці. Поза мурами простягають ся урожайні поля, поперерізувані каналами, а в північно-східній стороні мерехтять срібні води Яркент-дарії. І дарма, що місто лежить недалеко сеї найбільшої ріки середньої Азії, — її води є для него погубні. Спроваджені каналами до басейнів і ставів, занечищені в ріжний спосіб, є немов би розсадником бацилів. Поміж иншими заразливими недугами є розповсюднені воля т. є віддута шкіра на гортанці, звичайно величини п'ястука або голови дитяти. Мешканці не лічать сеї недуги, хоч Індійці знають на неї лік. Переказують навіть легенду, що в'яжеть ся із завязком сеї недуги. Коли раз Салег Пеїгамбер переїздив через Яркент, украли йому злодії верблюда, відрубали голову, а туловище покинули над берегами ріки. Сьвятець прокляв цілу околицю і присяг, що її мешканці западати-муть на сю недугу. Стерво його верблюда затроєє безнастанно воду й витворює зароди недуги.

23. грудня сїли ми на дарабу, а пливучи крізь урожайні, добре управлені околиці й села, ми дістали ся на Сьвятий Вечір до міста Карґалик. Ані сніг, ані дерева не нагадували нам торжества сеї днини, одна хиба вічливість жителїв. Ледви ми заїхали до одного купця із Кокану, відвідало нас 10 беків міста, а небаром і амбан Лі Дарін прислав мені немов у сьвятичному дарунку ріжні провіянти, як: овочі, риж, пшеничну й кукурудзяну муку, дрова на паливо й поживу для коний. Коли роз'їшли ся мої гості, я ляг спати, щоби бодай у сні забути про тугу, яка сего вечера спеціально дошкулювала мені.

Коли вже амбан Яркенту був для мене вічливий, то Лі Дарін перейшов своєю чемністю всі межі. Зараз другої днини, коли я спав еще, він відвідав мене перший, а коли я відтак

загостив до него, казав стрілити тричі із моздів мені на привіт. Мій кінь не надіяв ся, розумієть ся, такого привитання, станув дуба й мало не скинув мене із сідла. Амбан, низький, 50-літній мужчина, незвичайно при тім елегантний, з випомадованими вусами й великими окулярами, запросив мене на обід. Якжеж я здивував ся, коли після пиру зявила ся його молода дружина, людина із церою як шафран, а стопах так дрібних, що мали найбільше 5 сантиметрів. Вона прийшла просити мене, щоби я нарисував її портрет, бо вона хотіла післати його своїм родителям, що мешкали у Пекіні. Розумієть ся, таке довіре підтешувало мені.

Коли я 26. грудня полишав Карґалик, амбан велів одному бекови товаришити мені й заняти ся всім у подорожи, а коли я переїздив крізь східню браму, знов стрілили тричі із моздів на прощанне. Переїхавши невеликий простір, ми полишили останні села позад себе і віхали на пустар, де шлях замітає буря за кожним разом. Для вигоди подорожних побивали Китайці стовпи, аби вказувати дорогу. Підчас бурану вони не придадуть ся ні на що, але після бурі вони є доконче потрібні, до лучало ся, що про мандрівників, які заблукали ся в сі сторони, не було опісля ніяких вістий.

Характер континентального клімату даєть ся відчувати в сих околицях у повній силі: коли зими є незвичайно острі, у літі дошкулює велика спека. Вже при кінци марта зачинаєть ся пора буранів, що тріває ціле літо. Пересічно числять 15 сильних буранів у рік; звичайно зачинають ся вони після полудня, дуже рідко рано або в ночи, трівають годину і приходять частійше із заходу, ніж сходу. Вони є незвичайно сильні і віють із непоборимою силою по плоскій, отвертій рівнині. Буває й так, що вони захоплюють із собою вівці, що пасуть ся на пасовиску, або хмара піску відбиває скілька штук від отари. Давно вже панує в сій околиці звичай, що пастух, якому вівці затратять ся підчас погоди, мусить заплатити за них властителям, але як станеть ся се підчас бурі, господар не жадає відшкодовання.

Про вітри оповідають тут ось яку легенду: Один святець копав перед сотнею літ керницю, яку тепер засипав пісок. Коли вже було 80 сяжнів під землею, отворило ся нараз дно під ним і повіяв із відтам західний вітер, що заніс святця до неба і від тоді всі вітри і бурі віють із сєї керниці. Інший переказ мовить, що коли останній буран віє від Карґалик, най-

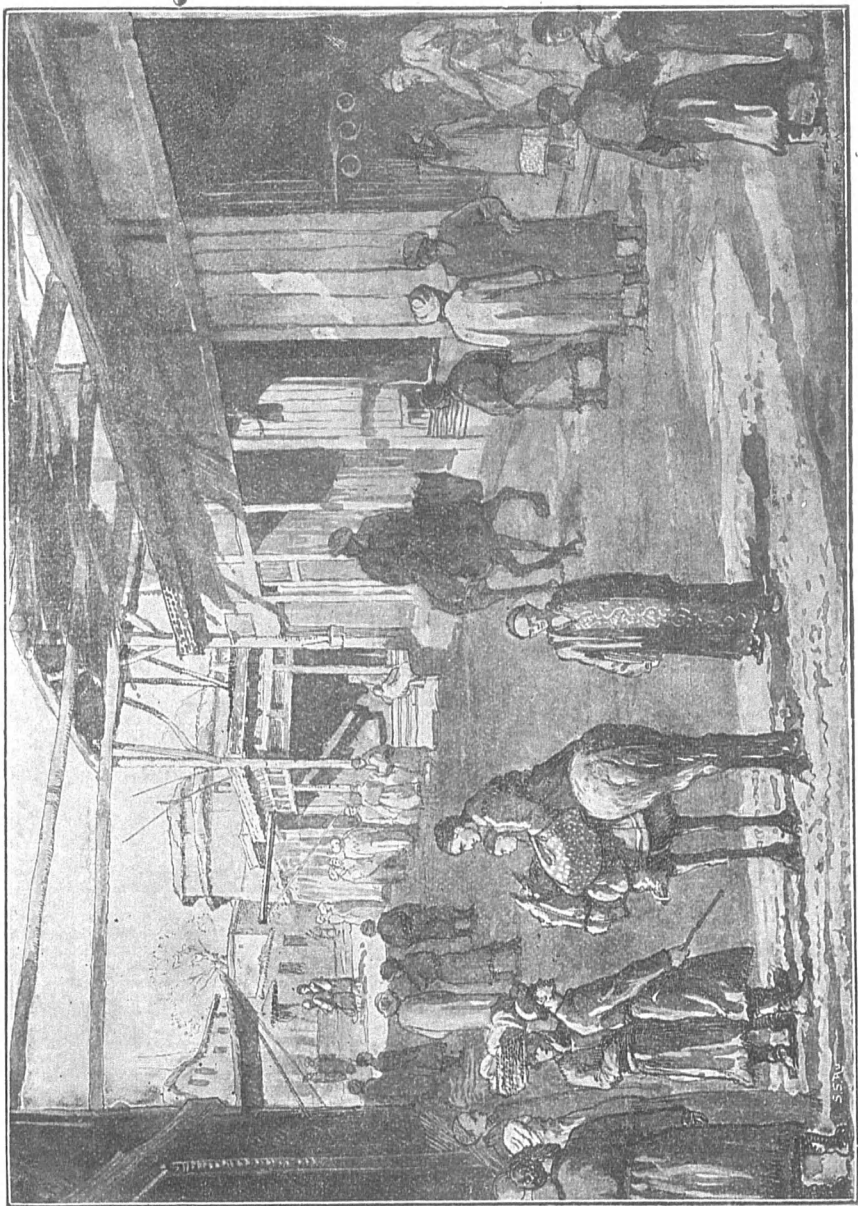
близний віє від Іуми. Є се проте той сам буран, що знов вертає, або инший, що вибирає ся до першого в гостину.

Другої днини ми помашерували до Чуляк-лентер (приюту для калік), місцевости, названої так тому, що перед кільканацяти роками мала пересиджувати на дорозі, що веде сюди, жебрачка без ніг. Сей приют лежить на горбочку, із якого простягаєть ся широкий вид на схід. Рівнина подібна до вузкої стяжки, тягнеть ся у що раз слабших відтінях аж до краю овиду, де небо й земля спливають ся у жовтій мраці.

Крізь пустий степ і неурожайну рівнину дістали ся ми нарешті до малого, чарівного і добре наводненого міста Іуми, справжньої оази в пустині. Ми полишили ся тут до 29. грудня, потім пішли до недалекого села Мудші, з якого в останньому дни року ми зробили прогульку до звалищ старинного міста Корнег-шар. Після кількох годин дороги ми дійшли до насипів із глини, на яких було видно багато могилкок. Ми відчинили декілька з них. Їх боки були повикладані дошками й ликом, в середині був пісок із попелом, білі кости і черепи. Так їх форма, як також напрям гробівців у сторону Мекки вказували, що спочивають у них джаґатайські Турки. Деякі кістяки були ще покриті останками шмат, але вони розсипали ся зараз при дотику у порох. Із сего всього можна вносити, що се поле мерців не має більше як сто до двіста років. Видно проте, що тамошне населенне мусіло наслідком буранів посувати ся все ід полудневи. Ся втеча із пісків пустині трівала рішучо довше, ніж сто років, тож надми пустині Такля-Макан криють багато цікавих памяток. Про те, що існувала там цивілізация, свідчать мільйони відломів, скляних і глиняних начинь і випаленої цегли, розсіяних по цілій околиці. Після запевнювання тамошних мешканців, вони походять із старинного міста Назар. Від часу до часу віднаходять там також старі гроші, перстені, різні начиння із бронзи й останки виробів із скла, яких я забрав декілька зеленої і синьої краски.

1. січня 1896. р. ми поїхали до Сант-уя, малого села о 150 хатах. Мешканці займають ся тут управою пшениці, кукурудзи й ячменю, цукрової трощі, мельонів, винограду, брескв, вишень, яблук, морв, також цибулі і инших ярин, як також бавовни. Плодів стає вповні на прогодованне населення, а навіть під урожайний рік мешканці заосмотрюють ними доохресні села.

Другої днини ми вибрали ся крізь пусті околиці до Аклентер. По дорозі здибали ми подорожних, але частійше малі

Улица базарна у Хотані (стр. 7).

гурти купців із Хотану, що лише стільки мали клунків, скільки їх коні могли двигнути. Ми стрінули також селян, що перевозили збіжжя на ослах із одної місцевости до другої. Хоч Акленгер лежить, як усі майже оази, над берегом ріки, бере вона воду із керниці, викопаної в землі на $38\frac{1}{2}$ метра, бо русло ріки є сухе цілий рік, крім дощевої пори.

Четвертої днини дістали ся ми до пасма постійних надм, серед яких підноситься мазар, або святий гріб. Знаменною його ціхою є тисячі голубів, що проживають у ньому постійно. Подорожний, що приходить до гробу, мусить ділити ся мешканцем у господі із сею пестрою пташнею. Всюди її багато, всюди ровлягається веселе воркотіння, голуби не знають найменшого ляку перед чужинцем. Після старинного звичаю привозять мандрівники голубам певну кількість кукурудзи, і се є по части дарунком для святаго, що лежить у сьому гробі. Скільки зерна росте раз у раз, тож птиці не зазнають ніколи голоду. Ми забрали із собою також мішок кукурудзи. Варто було видіти, який рух і гамір счинив ся серед сеї воркітливої череди, коли я сипав зерно на землю. Птиці обіли мене сливе цілого, я бояв ся порушитись із місця, аби не настолочити яку із них.

Цілу годину я любував ся сею чарівною картиною, а напивши ся студеної води із недалекого жерела, я вирушив далі із своїми людьми крізь околицю густо заселену й пильно оброблену. Ми ночували в селі Міллер, що числить 260 родин.

II.

Місто Хотан. — Розкопи Боразану.

Отсе від 5. січня 1896. р. я переживаю в Хотані.

Найдавніша історія сего міста губить ся в сумерках переказів, коли ложбище ріки Таріму не було ще пустинею. Європейців познакомив із ним Марко Польо. В роках 1878. і 1879. загарбали Хотан ураз із цілим Туркестаном Китайці і володіють ним до сьогодні. Місто се мало від давна важне значіння завдяки нефритови, який є в скелях гірських долин, або в воді, в руслі ріки Юрун-каш.

Нефрит, мінерал ясно-зеленої краски, прозорий у тонких бляшках (по китайськи „ю“ а по джагатайськи „кашташ“) поди-

басть ся в Китаю дуже рідко. Роблять із него скриночки, фляшки, підставки, нараменники і т. п. Одна брама в Пекіні називаєть ся нефритова, бо нею ввозили сей дорогоцінний продукт до міста.

Сьогодні Хотан є невеличке місто, що числить 5000 магометан і 500 Китайців. Можна тут надібати купців із усіх частий Азії: Китайців, Афганців, Індійців, Туркестанців, ба навіть оренбурських і ногайських Татар. Торги бувають тут двічі в тиждень, а тоді зносять і селяни з околиці свої товари на продаж. Туркестанські купці вивозять вовну і дивани, а привозять на рівні із Афганцями матерії й товари кольоніяльні. Мешканці займають ся у великій мірі управою тютюну й опіюма а також годівлею шовковиць. Шовк іде звідси до Індії, або до Туркестану, а також користують ся ним на місці до виробу диванів. Шкіри й овеча вовна належать також до важних вивозових товарів. Старий Татарин, Магомет Рафіков з Оренбурга має тут гарбарню й фабрику до чищення бавовни. В Хотані жие він уже 10 років, доробив ся майна, але що року звивав у лютім свій інтерес, аби Хотанці думали, що він задумує вернути до своєї вітчизни. Тоді то купував по казочно низькій ціні шкіри, а в маю пускав фабрику знов у рух. І хоч уже багато років користав ся сим підступом, мешканці не оглянули ся, бо були, після його слів, за дурні на се.

Підчас 9-тидневого побуту в Хотані я зробив прогульку до села Там-атіль. Є се старе ложбище Юрун-кашу, де містить ся головна копальня нефритів. Всюди видно ями кілька метрів глибокі; вибраний із них материал складаєть ся із круглих камінців, піску й глини. Поміж тими камінцями є нефрит. Нерідко буває, що кількамісячна праця не приносить ніяких вислідів, а потім найдеть ся нараз у кількох днях стільки каміння, що щасливий властитель стає від разу богатирем. Ціни нефриту є ріжні; залежить се від фарби, чистоти і від браку рис. Білі або жовті штуки із червоними плямками є рідкі, а рапава поверхня так зв. буши (мясо) підносить вартість. Звичайний зелений нефрит є дешевий, за те гарні кусні платять ся від 100—200 карбованців. Робітники є головно Китайці, порядок удержує на місці бек.

Час минав мені в Хотані дуже мило. Моя хата була гарна, вигідна, а китайський амбан міста Лі Дарін наділяв мене своїми зглядами. Сей 70-літній старик, о енергічних рисах лица, був чоловіком на скрізь чесним і справедливим навіть після

європейського розуміння. Із усіх Азійців, із якими я мав зносини, я записав наймиліїше в пам'яті імя Лі Даріна. Він запрошував мене нераз до себе на такі виставні обіди, що могли би вдоволити і найвибагливішого смакуна. Найпаче злюбила ся мені зупа із ластівочих гнізд, якої запах був дуже сильний.

Вроджена цікавість не дозволила мені сидіти в місці, тож 9. січня я звидів ізнов село Боразан, віддалене 5 кілометрів від Хотану, а під зглядом археологічних розкопів одну із найінтересніших місцевостей в центральній Азії. Ґрунт складаєть ся тут із жовтої глинки, уложеної верствами на твердому каменистому підложу. Наслідком того вирізує ріка, що продираєть ся аж до твердого дна, глибоке русло серед терас. Коли на весні і в літі піднесуть ся води, підмивають глиняні тераси, а коли вилив опаде, відслонюють останки високо розвиненого артистичного промислу. Складають ся вони з теракотових виробів, із бронзних статуй Будди, тем, монет і т. п. Мешканці Хотану не цінять отсих останків, але для археолоґа вони мають незмірну вагу, бо свідчать, що старинна індійська штука, піднесена грецькими впливами, дістала ся аж до серця Азії.

Боразан я звидів у початках січня, тож останню збірку предметів із теракоти вивезли вже Хотанці домів. Я не найшов проте на місці багато останків, а ціла моя збірка, що числить 623 чисел, походить із купна. Особливо гарні предмети має конзульт Петровський; описав їх Кіревіцький в часописи петербурського археологічного Товариства. Теракоти, вироблювані із плястичної глини незвичайно зручно, мають гарну, червону краску і є дуже тверді; либонь випалювано їх у сильному огни. Можна поділити їх на дві групи: 1) натуралістичні, що відтворюють вірно моделі і 2) стилізовані. Предмети з першої групи вказують нам на се, що давніїше уживали в Боразані, як тепер в оазі Хотані, як тягла, двогорбних верблюдів, званих бактрийськими і коний. Дромедар не був там цілком звісний. Натуралістична група є о стільки важна, що вказує на походження людей, що робили єї предмети. У людських головах можна розрізнити на перший погляд індійський тип. Здибаємо тут ті самі мідалові очі, повні лиця, легко закривлений ніс, висунену на перед бороду, навіть ту саму фризурю, що у горорізьбах Індії. Одна тільки голова з довгою, гарно ілеканою бородою, з великим сильно закривленим носом виявляє цілком инший тип, зближений до малюнків королів у звалищах міста Персеполіс. Зацікавляють за се у сеї голови довгі уха і знак

на чолі, ціхи, питомі індійській штуці. Можна проте додумувати, що малюнок представляє перського короля або героя, а робив його індійський артист, або що є се малюнок достойника в Боразану, зроблений мистцем, що оставав під перським впливом. Факт є, що перська штука мала за династії Ахеменідів великий вплив на індійську архітектуру й різьбу. Коли Персія увійшла в політичні відносини з Індією, годі означити точно. Але знаємо цілком певно на основі перського і вавилонського клинового письма, що Ахеменід, який панував між 521—485 перед Хр., мав поміж своїми підданими Індійців, що мешкали над Індом і арийське плем'я Гандгару. Як дістався вплив перської штуки до Боразану, се менше важне; але нема сумніву, що околиця стояла в безпосередних відносинах із Гандгарою.

Голови львів, які я маю, визначають ся сильною антропоморфічною тенденцією. Стоять проте на межі поміж натуралістичною й стилізованою штукою. Кірецький додумує ся в них патрету Ісдубара, казочного героя Вавилонії, хоч не може відмовити їм деякої схожості на грецьких сатирів. Із стилізованих предметів найбільше інтересні є трифи. Так і відчуваєть ся в них схожість із ослячими головами грецьких трифів. Перед 22 роками прийшов історик Курцій до висновку, що вплив грецької штуки на індійську треба віднести до побідних походів Олександра Великого. Археолог Труіндведель розрізняє в старо-індійській штуці дві періоди. Старша під перським впливом зачинаєть ся в третьому столітті перед Хр., друга грецько-буддайська. Вінкентий Сміт відрізняє ще третю посередню періоду. Може бути, що терракоти, які віднаходимо у Боразані, мають свій початок у часах Олександра Великого. В Хотані повело ся мені набути кілька статуй Будди, вилитих у бронзі і міді, з періоди безперечно пізнійшої, коли народня штука витиснула грецький вплив.

Хотан є прастаре місто. В санскриті називаєть ся воно Кустгана. Китайці називають його в 2. віці перед Хр. Йуїтгін. Китайська хроніка надрукована в 1744. р. має цікаві звістки про старинний Хотан. Дізнаємо ся звідтам, що цісар Ву-Ті, який володів від 240—187. перед Хр. вислав своїх офіцерів до Хотану, а його наслідник покорив се місто.

„Є се держава, — пише хроніка — багата і густо заселена. Мешканці ісповідують буддизм. Жінки мають приступ до товариства мужчин, навіть коли є чужинець. Волосе сплітають у коси, їздять на верблюдах і конях так, як мужчини. Всі меш-

канці сих околиць мають очи глибоко запалі, а ніс їх вистає сильно. Їх вдача лагідна, весела, але й хитра; уміють підлещувати і кладуть великий натиск на товариські форми. Стрінувши ся, витають ся так, що приклякають. Послугують ся печатками з нефриту; коли хто одержить лист, прикладає його наперед до чола, потім ломить печатку. Уміють бавити ся, гуляти, співати, але знають також добре закон і приписи своїх релігійних обрядів. Моцці мерців палять, а на могилі будують каплицю для Будди“.

Замітне те, що промисл процвітав у них дуже. Одно із посольств, вислане до китайського цїсаря, привезло йому в дарунку скляні вази. У східньому Туркестані я знаходив у багатьох місцях потовчені останки сих виробів. Хронікар пише крім того, що Хотанці відзначали ся великою проворністю у виробі мідяних коновок і тканин. Навкруги міста мала бути велика скількість храмів і вежі з жіночою й мужеською прислугою. Обильність статуй Будди, які знаходять ся у глиняних терасах, дає спромогу вірити запевненням китайського мандрівника. Після року 400. стратило місто первісне своє значінне. З року 632. походить переказ про статую Будди, що мала бути в місті Пі-ма на захід від Хотану. Зроблена із сандалового дерева а висока на 20 стіп, мала вона чудотворні прикмети і сияла ярким сьвітлом. У давній давнині перенесено сю статую до иншого міста, якого мешканці жили в розпусті і мало дбали про божество. Раз прийшов там раган (учений), аби помолити ся перед богом. Розгнівані мешканці закопали його в піску цілого, аж по губи, але якийсь богомільник носив йому потай їду і воду. Заки раган покинув се місто, сказав до свого спасителя: „Після сімох днів упаде з неба дощ піску і засипле ціле місто“. Раган ізчез. Богомільник перестерігав своїх родичів, але вони глумили ся із него. Він проте заховав ся сам до печери. О півночи семого дня упав пісок і засипав ціле місто. А статуя Будди вернула в чудотворний спосіб до Пі-ма, де віднайшов її той чоловік, що спас ся.

Один мешканець Хотану оповідав мені, що відкрив раз на пустині засипане місто, а в хатах людські трупи в позициях, які вказували, що смерть заскочила їх нечаяно. Були се проте немов би другі Помпеї, лише що тут ролю нищителя відіграв пісок.

Відкритте двох міст у пустині Такля-макан пересьвідчило мене опісля, що сї перекази не були витвором уяви, але годї

повірити, аби пісок засипав сі міста в один момент; се мусіло відбувати ся поволі, протягом цілих літ. З того самого року 632. походить звістка, що Хотанці мали хроніки і що своє письмо, закони, літературу вони вняли з Індії. Я хочу навести ще скілька слів з оповідання китайського мандрівника, що подорожував також у 632. році з Хотану до Льоп-нору. Він мовить, що ті, що їдуть сим гостинцем, вибирають собі дорогу на місто Ні-янї, аби не заблукати ся поміж багнами. Найбільше інтересне те, що китайський мандрівник знав місто Нія, про яке Марко Польо в 600 літ опісля не згадує цілком. Опис міста Нія (Ні-янї) і його положення, як нам подає його Китаець, годить ся в цілости із сьогоднішною дійсністю.

Автор оповідає далі так: „Ідучи звідси на схід (то зн. в Ні-янї), надібаємо велику скількість движимого піску, який творить хвилі і горбки, коли схопить ся вітер. Він засипає сліди подорожних, так, що багато із них заблукавши, гине із обесилення. Сьвідчать про се кости, що їх находить ся у багатьох місцях. Не побачиш тут ані води, ані рослинности, спечений вітер сушить легкі й спричинює різні недуги. У повітрі чути гострий свист, накликування, голоси; мусять мешкати тут нечисті сили. На пустині є також старинна держава Ту-го-льо. Сей край засипав від віків пісок, міста лежать у звалищах, зарослі дикими зелями“.

Опис пустині Льон ізпід пера Марка Поля є такий подібний до опису китайського мандрівника, що мимохіть насуває ся підозрінне, чи не користав ся він сим жерелом. Дуже інтересний є факт, що край, який лежить на схід від Нія, мав уже перед 1250 роками пустинний характер, як тепер. Що тикаєть ся старинного королівства Ту-го-льо із засипаними містами, мушу заявити, що Ту-го-льо є те саме, що Пухарі після правил китайської правописи, і що ся назва означає нарід, що перед 157 р. перед Хр. жив у Булюн-тір-голь, а пізніше переселив ся до західнього Туркестану. Замічу ще, що Ту-го-льо є те саме слово, що Такля. Міста проте, які я відкрив і названі тутешніми мешканцями як і ціла пустиня Такля-макан, мусіли належати колись до держави Ту-го-льо. Мале сільце Тохля під Хотаном, до якого переселили ся мешканці засипаних міст, пригадує своєю назвою се, колись могутне племя, що походило із Тибету.

III.

Помпеї в пустині.

Зложивши собі пильно малу каравану із 4 людей, 3 верблюдів і 2 ослів, я попрощав 14. січня 1896. р. Хотан. Товаришили мені Іслям Баї, Казим Джан з Ош і два стрільці. Агмед Мерген і Казим Ахун, які минулого року так гожо справили ся після нашого розбиття в пустині.

Поучений досвідом, я забрав річи лише неминучо потрібні, щоби в разі неудачі не наражувати ся на великі втрати. Більші пакунки і частину китайських грошей я полишив у домі аксакаля в Хотані. Поживи я взяв лише на 50 днів, а що подорож продовжувала ся 4 $\frac{1}{2}$ місяця, ми муїли довгий час обмежувати ся на се, що мала околиця, в якій ми були.

Зразу я задумав розслідити Мазар-Таї Пшевальського, потім пійти крізь пустиню до Керія-дарії і звидіти по дорозі розвалища старинного міста, про яке я наслухав ся стільки. Поворот мав відбути ся ложбищем Керія-дарії на полудне, а з відси крізь місто Керіє до Хотану. Укладаючи повисший плян, я не думав, що здобаю ся з китайськими мандаринами, тож не забрав із собою цілком китайського пашпорта. Приключила ся мені проте в дорозі пригода, яка взяла на щасте корисний оборот. Після сердечного прощання із Лі Даріном, виправила ся каравана при дзеленькоті дзвінків ід півночи лівого берегу Юрун-каш. У селі Тарек-кель ми відпочивали й поробили останні приготування до подорожи.

Перед нами простягав ся, як око займе, пісок, менше небезпечний, ніж минулого року, бо всюди було в ньому повно зашкірної води.

В селі наняли ми двох провідників, що були вже кілька разів при засипаному піском місті в погоні за золотом. У міру, як ми посували ся наперед, підносила ся висота надм, доходячи до 10 метрів. Я не хотів висилкувати дуже звів'ята, тож ми йшли найбільше 5—6 годян на днину. В перших днях ми добували воду в невеликій глибині, о температурі 9—12°. Зрештою, де ріс тамаришок, або тополя, там була рішучо вода до пиття; ми розтаборювали ся проте недалеко сих дерев. Тимчасом росла скількість піску, 23. січня піскові надми мали 15 метрів висоти. Коло полудня дійшли ми до кітловини, заваленої завмерлим лісом; без сумніву було се висохле ложбище ріки.

Для нас був сей пояс землі дуже важний, бо місто Такля-макан мало лежати на його східному краю. Але ми не пішли тої самої днини до звалищ міста, тільки переночували при великому огнищі. Се було тим потрібніше, що температура повітря упала на -15° і -20° . Другої днини ми вибрали ся вї з лопатами і сокирами в руці до засипаного міста. Із звалищ, які ми видїли у східньому Туркестані, ніякі не нагадували інтересних останків, що ми їх мали перед собою.

Всі хати були тут будовані із тополевого дерева; ані слїду каміння або глини. Їх тип виглядав цілком пнакше, хоч подекуди нагадував зариси наших хат. Багато із них мало вид більшого квадрату, або прямокутника, подїленого на кілька менших частин.

З будівель цолишили ся тільки падї, високі на 2—3 метри, вигризені вітром і піском, у горі остро закінчені, тверді і крихкі, як скло. Сотки таких хат складали ся на довгі ради. Із їх положеня годї означити давний плян міста, його площ і улиць. Бо звалища займають прїстір, о прорїві 3—4 кілометрів і є засипані високими надмами. З піску вистають лише хати, що лежать на піднесенню. Копати в сухому піску — се не така легка річ. Пісок усуваєть ся зпід ніг, засипуючи на ново яму. Треба би усторонити хиба цілу надму, а се переходить людські сили. Лише буран міг би зробити дещо в сьому напрямі. Та проте нам поведо ся поробити ріжні відкриття, на основі яких я зміг набрати поняття про загальний характер старинного міста.

В одній із хат, яку мої люди називали Буд-хане (сьвятиня Будди), сторчали ще стїни споміж прямовісних бальків на висоту одного метра. Збудовані із галузок ростины, званої камиш (шувар), материялу дуже трівкого і витривалого, — були потягнені грубою верствою глини і з нутра і на внї заґрунтовані на біло. На сьому тлі начеркнула рука якогось артиста малюнки, що мали уявляти жіночі постати в легких одягах, у клячучій поставі. Мали вони руки зложені до молитви, волосє звязанє на тімени в один узол, брови зрослі. Були там також малюнки мужчин із чорними бородами; їх тип визначно арийський, а одяг сьогоднішніх Персів. Побіч них пси, коні, кораблі, взагалі предмети, які робили сїпроти пустинї дивно вражінне. Забрати із собою такий кусник стїни було, як показало ся, годї. Тло і малюнки повідпадали би як порох. Проте я відрисував їх, вимірив, і записав краски. Не найшовши нічо більше в одній

хаті, пішли ми до другої. Ся мала стіни цілком знищені, а навіть падів не полишало ся багато. Деякі з них були багато довші, ніж інші і мали в горі чотирикутні отвори, які свідчать про се, що ся хата мусіла мати два поверхи.

Припадково відкрили ми в неглибокому піску багато гіпсових статуй, високих на 2 дециметри, вироблених в горорівбї з одної сторони плоских.

Ними прикрашували стіни. Сї статуї представляли Будду в різних поставах на тлі листя льотосу або огненного перстень, у довгому одягу, що спадав у звоях аж до стіп. Малюнки мали округле лице, волосє звинене в узол, уха дуже довгі, обвислі, очи мідалові й скі:ні. Інші статуї представляли жінки з відслоненою грудю. Ми нашли також ріжні фризги, стрілки, листви, цвѣти, вєсь з гіпсу. В інших хатах не полишили ся наші пошукування без наслідків. Тут лежала довга різьблена листва з дерева, кукли шовковиці, вісь від колеса, колісь складова частина куделі, там видно черепа й уха глиняних горшків, навіть добре перехований збанок, звичайну деревляну шрубку й млинський камінь з порфіру, який давнїше порушувала пливуча вода.

Посеред надм видно сліди огородів; останки топіль стояли в довгих рядах, як доказ, що тут були давнїше тїнисті алеї. В сій землі мали відповідну поживу навіть сливи й морелі.

Місто лежало проте колісь над берегом ріки Керія-дарії, а коло хат і святинь плила вода численними каналами. Недалеко міста росли тоді над берегами ріки пишні ліси, а підчас літа крили ся мешканці в тїни густих корон морелевих дерев. Потоки мали таку велику силу, що обертали важкі млинські камені. Годівля шовковиць, огородництво, промисл процвѣтали тут дуже, а нарід, що заселявав сї околиці, умів стіни своїх хат і святинь прикрашувати гарними малюнками. Колиж було се таємниче місто заселене? Коли дозріли тут у послїднє жорелі а зівяло листє тополі? Коли втих журкіт потоку, коли покинули свої оселі жителі? Який нарід мешкав тут, якою говорив мовою, звідки прийшов, куди пішов, пересвѣдчивши ся, що треба уступити місце убійчому піскові?

На сї питання не можу відповісти тепер, але верну до них після точнїших студий. Провідники називали місто Такля-Макан, а я радо полишу ся при сій назві, що криє в собі стільки тайн. Досі сливе ніхто не додумував ся, що існує таке місто. Бо хтож би міг мріти про се, що у нутрі пустині Гобі, і то

в часті, що уважаєть ся найбільше опущеною із усіх пустинь сьвіта, треба шукати звалищ великих міст і слідів розцвилі культури?

Нема сумніву, що артистичного зміслу, який проявляєть ся в повисше описаних образах, не міг мати магометанський нарід, що заселює сьогодні Східний Туркестан. Початок сему городови мусіли проте дати народи буддайського походження, а воно було напевно старше, ніж арабська місія, вислана у сі сторони в VIII. віці. Полягаючи на заключеннях, основаних на підставі розкопів і поважного матеріялу що до скорости, із якою посувають ся надми, дістанемо в часті історичні, в часті геологічні дати до обчислення часу, якого потребував пісок, аби з міста дістати ся в полуднево-західному напрямі до тих околиць, у яких сьогодні є останні надми у стіп Кіен-ліну.

Ся обставина, що будівляне дерево й деревляні різьби переховали ся як слід і що камиш, із якого будовано стіни, їли верблуди й осли з апетитом, не повинна підсувати думки, щоби се місто естувало до недавна. Проти такого здогаду говорить ся обставина, що пісок веретвуєть ся поволі, а крім того я згадав уже передше, що сузій, дрібний пісок є в силі консервувати органічні матерії.

В сих околицях віють північно-східні і східні вітри, напрасні головно в місяцях цьвітні й маю. Тоді лютують карабурани, або чорні бурі, які метуть пісок і куряву в такій скількості, що затемнюють сьвітло дня. В марті і червни панують крім сего сарік-бурани т. є. жовті бурі, слабші, але сила їх, із якою переносять пісок, не менша.

Одної днини я пересьвідчив ся, що хребет надм підніє ся при досить сильному полуднево-західньому вихрі в 45 хвилях о 11 центиметрів.

В ночи обернув ся вітер, і надма пересунула ся за 9 годин о 91 центиметрів. Припустім, що рік річно сильний північно-східний вітер дує лише 24 днів, і що надма посуваєть ся під його впливом 50 метрів річно, то щоби дійти до сеї точки, у якій є тепер, пісок потребував на се 1000 років.

Не слід би забувати про менше сильний вітер, що віє із противної сторони, наслідком чого вік міста піднесе ся яких 500 років.

Дня 25. січня ми пішли в дальшу дорогу, повіддалювавши лишніх уже провідників. Ми йшли без перерви серед надм,

нераз дуже високих; на сході простягала ся найвисша із них, подібна з далека до гори.

Із справжньою рознукою ми дерли ся на її вершок, нересьвідчені, що чим далі, тим буде гірше. Але яка нараз несподіванка! Надми меншають, щезають поволі, ми надібаємо сліди лиса, находимо неживу качку, дика; тамаришки й інші степові рослини появляють ся у щораз то більшій скількості. Сліди людей і коний стають щораз частійші. Нарешті ми доходимо до топіль і ночуємо над берегом Керія-дарії в колибі, полишеній незвісними пастухами.

IV.

Незвісне племя пастухів. — У вітчині дикого верблюда.

Око, що привикло за час 8 днів дивити ся на пісок, не могло натішити ся досить водою. Усіх лиця розрадували ся. Розложено велику ватру, забито останню вівцю. Наша колиба мусіла мати гостей не що давно, як сего можна додумувати ся по вигорілій ватрі і свіжих слідах, що їх вітер не мав еще часу засипати. Другої днини йдучи здовж лівого берега ріки Керія-дарії, ми роздумували над сим, якби то вишукати провідника. Він мав нам також розтолкувати про біг сеї ріки, якої не розсліджував досі ніхто із Европейців і яку означували на мапі точками на північ від міста Керія. Але хоч минає година за годиною, не видно людей, не долітає до нашого уха ніякий голос. Сліди людей і овець вели на полудне, а се казало нам побоювати ся, що пастухи будуть уже в сій порі року в околиці міста Керія і що ми не здібаємо цілком людей. Днина хилила ся вже ід западови, коли ми побачили поле камішу, окружене докола пралісом.

Нараз долетіло нас блеянне овець; велика отара пасла ся серед високого листа камішу. Тут мусіли бути люди! Ми почали накликувати, висвистувати — ніхто не показав ся, ніхто не обізвав ся.

Я вислав людей на розвідини до ліса, а після пів години появил ся Агмед Мерген, ведучи пастуха і його жінку. Налякані нашим приходом утекли в гущавину, але небавом отямили ся і показали нам дорогу до найближшої колиби, або сатми із грощі, де ми перевели ніч.

Пастух оповідав мені, що вздовж північного бігу простягаються таборища пастухів, у яких випасують ся отари овець, що належать до баїв із Керія. Сі отари числять по 300—2000 штук; кождий пастух має визначений собі простір у лісі, якого йому не вільно перейти. Переживають вони тут цілий рік, переселюючи ся з одного місця в лісі на друге що 10 до 20 днів. Наш приятель Гуссейн мав під своєю управою 13 агілів, або загород із вівцями. Властитель черед відвідував його двічі на рік, в осени і на весну. Він стриг тоді й перечислював вівці і приносив також поживу. Сам Гуссейн ішов тільки раз на два роки до міста по справунки.

Деякі пастухи були раз або двічі за час свого життя в Керія; ба я познакомив ся із чоловіком, не дуже то вже молодим, що не був там ані раз і не уявляв собі ні крихти, як виглядає місто. В лісах Керія-дарії живе ось так коло 150 людей, які складають ся на цілком окремий свій світ, відтятий від зносин із иншими людьми, віддалений від усяких доріг, не підчинений ніякій власті, окружений пустинним морем. У сьому відокремленню здичіли та стали полохливі, бо-ж багато із них уродило ся й виховало ся в лісі. Знають вони лише части й годувати вівці, пекти малаї із кукурудзяної муки, плести колиби, копати керниці, коли вода висохне в ріці. Із знарядів знають сокири й лопати. Перебуваючи над Хотан-дариею, я дивував ся, що пастухи проживали над рікою самі, коли їх жінки і діти мешкали в Хотані. Але Хотан-дарія є шлях, на якому панує доволі сильний рух. В околицях Керія-дарії є цілком инакше. Тут нема ніяких шляхів, тож пастухи мали при собі родини. Гуссейн і його жінка пригадували у сій самотині прародичів із сею тільки ріжницею, що були вкриті від голови до стіп в овечі шкіри.

Гуссейн оповідав, що ріка ділить ся повисше міста Керія на кілька каналів, які наводнюють доохресні поля, тому вона там майже щезає. Сій проте обставині треба приписати факт, що ніодин із подорожуючих, що досліджували Керію, як Пшевальський, Пецов, Тромбчевський і инші не попав на думку піти горі рікою. Також подали вони на своїх мапах усі з внімкою Пецова за короткий її біг.

Понище міста, наслідком надміру води в каналах, ба багато обильних жерел, що немов би відроджують ріку наново. Тому то впевняють тутешні мешканці, розумієть ся лише в часті вірно, що Керія-дарія є обильнійша в воду в горішньому

Ми застали їх при ватрі, розложеної, як у динарів, під голми небом (стр. 19).

бігу, ніж у долішньому. В червні і в липні, коли топлять ся сніги в горах Тибету, підносить ся вода в ложбищі, але не дуже високо. В осени опадає вода швидко, а мерзне при кінци листопада і чинить криги. Коли підчас весняної відлиги лід сплине, ложбище ріки висихає на скілька місяців; пастухи мусять тоді шукати води для овець у копаних керницях. Одним словом має Керія-дарія ті самі прикмети, що її сусідка Хотандарія, лише є трохи коротша і має менше води.

Гуссейн завернув на полудне, ми на північ, а 28. січня у вечері надбали ми знов пастухів. Вівці належали до їх батька. Вони могли бити 20 овець річно на власний пожиток, а крім того до них належали всі звірята, пошарпані вовками або диками. Кількадесятя штук продавав властитель рік річно в Керії і се був головний його прихід із череди, розуміть ся побіч вовни. Найкраща вівця коштує в Керії до 2 карбованців, а за $\frac{1}{2}$ карбованця дістане не найгіршу. Припочивши трохи виправили ся ми знов ід півночи, а 30-ото дійшли до точки, де нове русло ріки лучить ся із ставом. Ся ріка виглядала велично, вона була широка на 100 метрів. Від 1-ого лютого за-вертала ріка щораз виразнійше ід північному сходови. Я задумував розслідити цілу сю частину пустині Іобі від полудня на північ і дійти таким способом до ріки Таріму. Тому занепокоїв мене трохи сей скрут на право, який міг в міру нашого походу наперед стати чим раз виразнійшим. Ба, хто знає, може навіть ріка завертала рівнобіжно в Тарімом в напрямі до озера Льоп-нор, не допливаючи до него цілком. Кожда днина подорожи ставала раз враз інтереснійша, чи доведе подорож до ціли, чи прийде нам вертати давним шляхом? Юган-кум, до якої то околиці прийшли ми сьогодні, цілком слушно величаєть ся назвою „величного піску“. Високі, пусті надми опускають ся тут стрімко до ріки. За те від полудня розложив ся степ, на якому ми побачили знов пастухів. Проживали тут дві родині. Ми застали їх при ватрі, розложений, як у дикарів, під голім небом. Недалеко табору пасло ся 300 овець. Мужчини мали оригінальну обуву, яку я бачив вперве не своєму віку: підшови з ніг дикого верблюда разом із ратицями. Від пастухів я дізнав ся, що у віддалі одного дня дороги ід північному захо-дови лежать у піску звалища другого старинного міста. Називали його Кара-дуні (чорне узгірє), бо на скількох надмах росли тамаришки, які з далека впадали у чорну відтінь. В часі двох днів то є 2-ого і 3-ого лютого я звидів сю місцевість.

Вже по дорозі зробили ми інтересне відкриття. Ми їхали іменно висохлим руслом ріки, яке щезало деєь посеред надм. Проте і тут прибрали води східний напрям, иливучи колись рішучо зараз коло міста, що лежить сьогодні у звалищах. Само місто було менше, ніж попередне, але походимо з тих самих часів. Ми найшли у ньому ті самі малюнки на вапні, хоч більше постирані, той сам спосіб будівлі і той сам будівляний материал; чотирикутний будинок із боками довгими на 85 і 76 метрів, пригадував каравансерай, що окружав обісте з меншою хатою. У иншій хаті задержали ся дуже добре бальки. Важнійших розкопів я не найшов цілком, за те я розслідив точно спосіб будівлі, плетенне бальків і положенне печий. Вісь від арби вказували, що були тут колись шляхи, а черепа випалених з глини збанків свідчило про певного рода цивілізацію.

Повернувши до ріки, йшли ми здовж її берегом, що розбігаєть ся небавом в двох раменах. Оба рамена міняють час від часу своє положенне. Що року приносить вода намулу й пісок, що осідають у руслі. Наслідком того русло підносить ся трохи так, що води мусять розилвати ся по околицях низше положених. Час від часу русло переносить ся на инше місце і з сего ми можемо бачити, як легко змінюють ріки в сих околицях своє положенне. Пізнійше подибуємо ся із сим явищем у Льоп-норі, де знов озеро змінє своє положенне.

В найблизшому часі надибали ми пастухів, що пробувають в лісі Арка-тжат. Другої днини змінив ся ще гірше краєвид. Ріка висилала на два боки кілька рамен, похожих на вузкі стяжки, що щезали в лісі. Ліс і поля камишу ширшали чимраз більше. Ми йшли немов би серед підворотникової дельти. Як далеко на північ мав простягати ся сей простір? Чи його ліси сполучували ся з лісами Таріму? Сі питання безпокоїли раз у раз мою думку. В місцевости Сарік-кешме, в якій ми опинили ся 6-ого лютого, ріка мала 79 метрів і робила вражінне, що пливе ще яких кілька тисяч кілометрів. Замітна річ, що велика Хотан-дарія, яка котить у літі поважну скількість води кривь пустиню Такля-макан і складаєть сл в полученню з ріками Яркент-дарією і Аг-су-дарією на ріку Тарім, в зимі висихає майже цілком. Причини треба шукати у снігових полях і ледівцях північного Тибету, із яких вона бере свою воду, коли багато менша Керія-дарія має в осени і в зимі великі жерельні притоки. Але і ся ріка, такий важний для нас дороговказ у пустині, мусять упасти у боротьбі з піском.

Коли ми 7-ого лютого прибули до лісу Катак, сказали нам там, що ріка пливе лише півтора дня дороги на північ, а даліше простягаєть ся пісок у всіх напрямх. Ми відпочивали цілу днину у старого жителя лісів, Магомета Бая, дивного чоловіка, що ціле житте прожив у лісі і не знав, що сим краєм володіють Китайці. Він був свободний від податків, не мав проте справді ніяких зносин із китайськими властями. Бачить ся не прийшло се на думку Китайцям, що ліси Керія-дарії є замешкані, бо в противному разі прислали би напевно тамошнім мешканцям свойого податкового екекутора.

Оповідання Магомета про тигра, що перед трема роками був у лісі Катак і наробив немало шкоди серед овець, зацікавило нас дуже. По слідах ми пізнали, що він завернув на схід. Поява тигра в сих околицях має належати до рідких випадків. Ся звістка заінтересувала нас тому, що тигр міг дістати ся в Шаг-яр над рікою Тарімом, в якій лісах він проживає. Магомет перечив сему, впевняючи, що піски ширшають ід півночи і коли є взагалі яка ріка Яркент-дарія або Тарім, то мусить бути до неї що найменше кілька місяців дороги. На його погляд простягали ся сі піскові пустині аж до краю землі. Хоч жив із жінкою, дітьми і внуками цілком відірваний від внішного сьвіта, ісповідував проте сей старий пастух Іслям і молив ся день у день сумлінно, „бо коли би я сего не робив — мовив мені — роздерли би зараз вовки і дики мої вівці“. Мешканці ліса молять ся день у день до Газрета-і-Музи (Мойсея), що сам був пастухом. Не знають вони назв днів і місяців, але не забули мови, що звучить у їх устах так само, як у цілому краї.

9-ого лютого вирушили ми ід півночи. Ріка, широка ще під Катаком на 84 м., зменшила ся до 15 метрів і посувала ся ліниво по численних закрутах серед пралісу. У вечері розтаборили ся ми знов на пустарі; далеко позад себе мали ми останніх пастухів, а перед собою ріку, широку ледви на 5 метрів. Дорога вела крізь такі густі корчі тамаришків, що ми мусіли прорубувати собі перехід сокирою. Нарешті ми дійшли до точки, де ріка щезала в піску під дірчастою поволокою леду, упавши в розпучній боротьбі із пустинею. Цілу днину могли ми ще користати ся висохлим ложбищем. Тут і там проглядав у гущавині тунель; околиця пригадувала нераз канали під Бассорою, що плывуть серед дактильних пальм. Десятого лютого у вечері розтаборили ся ми на нічліг у самому ложбищі. Шум вихру,

що відбивав ся від сухого листа топіль, долітав тут в останнє до наших уший. Вічний, безкрайї пісок окружав нас знов докола.

*

*

*

В часї моїх прогулок до країни снів бажав я нераз бачити дикого верблюда, але не мрїв ніколи про те, що заклочу з тим дивним сотворіннем таку близьку знакомість. Хоч я подивляв у Петербурзі в музею Академії наук випханого верблюда, привезеного Пшевальським і знав, що Пецов і інші стріляли до дикого верблюда, я відносив ся до сеї справи скептично і вона видавала ся менї містичною загадкою. Аби читач не був в ілюзії, після сего поважного вступу, що я є запаленим Немродом, признаю ся з гори, що я сам не застрілив ні одного дикого верблюда, раз тому, що я не є приклонником ловів, а то знов і тому, що маю дуже короткий зір. Але коли ми найшли ся вже в його Ельдорадо, то є найбільше неприступній части пустинї Іобі, я хотїв звісно покористати ся нагодою, дістати його шкіру і післати її до Штокгольму. Мої недостачі, як стрільця, доповнили дуже гарно Іслям і два стрільці в Хотан-дарії, що просто горіли жадобою стрічі із сею звїриною. В часї мандрівок в лісах Керія-дарії був верблюд головним предметом наших розмов. „Він походить від освоєного верблюда, якого годували мешканці старинних міст“ — говорив Агмед з переконаннем і хоч я ціню дуже погляд Пшевальського, менї здаєть ся, що він має рацію. Коли вносити із збірки терракот з Баразану, на яких є малюнки верблюдів, бачимо, що верблюд вже тоді належав до головних домашних звїрят сеї країни. А терракоти сі числять імовірно дві тисячі літ. Не було би також неімовірне, що заспані міста в Такля-макан веди караванну торговлю з Китаєм і Індією, розумієть ся верблюдами. Коли пісок посував ся в перед, вегетация ниділа, мусів нераз „корабель пустинї“ мати дуже добру нагоду увільнити ся зпід людського ярма. Множили ся вони відтак на свободї, а сьогодні є їх доволї в більшій скількості і в інших частях пустинї Іобі. Хоч дуже сміливий видаєть ся мій здогад, я обстою, що досліджуючи родовід дикого верблюда, дійдемо вже по кількасот поколіннях до домашнього. Повисший висказ намагатись му скріпити скількома доказами.

Шевальський видів дикого верблюда в Астун-таї і над Льоп-нором і вносить звідсіля, що теперішні дикі верблюди походять від диких предків, що мішали ся нерас із освоєними верблюдами, які повтікали з неволі. Нашадки сих останніх не різнять ся в пізнійших поколіннях вже цілком від диких верблюдів. Такої самої думки є др. Е. Ган у своєму творі під заголовком „Домашні звірята“. Здогад Шевальського тикаєть ся звісно лише тих верблюдів, яких він сам бачив. Він не міг мати на думці звірят із над долішнього бігу Керія-дарії, бо навіть не здогадував ся, що вони находили ся в тих околинях, коли писав: „Після однодушних впевнювань мешканців Льоп-нору, є властивою вітчиною дикого верблюда пустиня Кум-таї на схід від Льоп-нору. Є він також над долішнім Тарішом, в Куррук-таї, рідше над Черчен-дарією, а дальше на захід ід Хотанови нема його цілком“.

Хоч опис дикого верблюда, відкритого Шевальським, тикаєть ся взагалі верблюдів, що живуть на пустині на північ від Керія-дарії, ми не можемо тих останніх підтягнути під ту саму рубрику, що перші, які замешкують точно означені простори і не стикають ся з верблюдами зпід Льоп-нору. Із зоологічного становища ріжниця між диким а освоєним верблюдом є невелика. Др. Ган мовить, що дикий ріжнить ся від освоєного тільки недостачею товщевих горбів. Я знов, навпаки, найшов у трех диких верблюдів, що ми їх застрілили, цілком добре розвинені верствї товщу під горбами.

В перше почули ми про диких верблюдів в Керія-дарії 1-ого лютого. Доохрестні пастухи не бачили їх що правда самі, але показували їх сліди в піску. Від тепер не минула ані одна днина, що не причинила би ся до характеристики сего інтересного звіряти. Оповідали мені, що верблюди є дуже полохливі. Гонені щезають як швидкий вихор, а відпочивають тільки хіба після двох або трех днів. Найбільшим жахом наділяє їх дим із ватрп, а мали вони щезати на довгий час після того, як звітрили спалений уголь. Раз тримали давними роками освоєних верблюдів над рікою, а хоч вони не двигали на собі тягару, утікали перед ними дикі верблюди, як перед чумою і уважали їх рівно небезпечними ворогами, як вовків або тигрів. Пастухи заявляли, що дикий верблюд почує зараз проріз у носовій хрястці, шнурок і бучок, якими кермуєть ся освоєного верблюда. Вітрить він також, що його крєвняки двигают тягарі і що мають сплощені горби.

Я не є зоологі, але позволю собі висказати здогад, що якраз ся черта є слідом атавізму, але слідом, який вказує, що дикий верблюд був онові освоеніч. Бо звідки теперішнє покоління могло би мати сей інстинктовий острах перед усім, що нагадує неволю? Старий Магомед знав норови свого дикого сусіда так добре, як свої вівці. У зимових місяцях годував ся його мясом, а в сьому році застрілив три штуки. Якось перед роком повело ся йому зловити живого молодого верблюда, що числив тижлень життя. Бігав він цілу весну і літо свobodно, пас ся в купі з вівцями і не показував найменшого страху. На біду лпхо він згпнув. Можна би приймити, що легкий спосіб освоєння дикого верблюда є також родом атавізму. Противить ся за те сему поглядови закид, що освоєний верблюд забуває дуже швидко про свою неволю у чоловіка. Коли минулого року розбіла ся моя каравана в пустині, утік один із моїх верблюдів ід Хотан-дарій. Після кількох днів здичів на пів до тої міри, що годі було його ймити.

Я дізнав ся ще, що дикий верблюд проживає у найглибших пісках пустині і в добре звісних долинах надм. де ростуть місяцями тополі і тамаришки. В літі пливе вода ріки ще досить далеко понище останніх людських осель. Тоді то приходять стада верблюдів до ріки піти воду і наїсти ся до схочу кампшу. В зямі мають поздержувати ся цілком від води. Лісу не люблять, минають гущавини, розкошують ся свободою на отвертих просторах піску.

Про походженне дикого верблюда оповідають пастухи ось який переказ: Бог післав раз на землю духа, надів на него тіло Дервіша і велів йому піти до патрiярха Авраама з просьбою, щоби йому сей дарував скілька штук із своїх домашніх зьвірят. Цілих двацять літ давав патрiярх бідному дервішеви день у день тисяч зьвірят: першої днини вівці, другої кози, потім яки, коні, верблюди і т. п. Нарешті Бог запитав дервіша, чи Авраам вволив його просьбі. Відповідь звучала, що патрiярх позбув ся вже всього і що сам є бідний. Тоді то приказав Бог віддати назад всі зьвірята Авраамови, а коли він не хотів їх прийняти тому, що вже раз їх дарував, Творець приказав їм жити дико.

11-ого лютого йшли ми крізь переходову область, у якій щез ліс, тамаришки рідшали раз-у-раз, пісок щораз висшав. Сліди верблюдів надибали так часто, що вже не звертали на них уваги. Ми доходили як раз до місця, в якім старе ложбище

зарисовувало ся чимраз виразнійше, коли нараз Казім, що йшов передом із стрільбою, спинив ся, нам казав також задержати ся, а потім почав красти ся по землі, як пантера. У віддалі 200 кроків побачили ми стадо верблюдів. Коли упав стріл, верблюди стрепенули ся, дивили ся хвилину уважно в сторону небезпеки, а потім побігли не дуже швидко ід півночі, видно не могли стямити ся із здивовання. Верблюд, до котрого Казім стріляв, біг також тяжко і хромав, але по хвилині упав без духу, без життя на землю.

Яке зворушення заволоділо нами сього вечера! Ми вже стратили надію побачити взагалі верблюда, а тепер він лежав перед нами, що так скажу, мало неживий. Ми приглянули ся йому точно від стіп до голови. Був се 12 літний самчик сеї величини, що освоєний, лише коротким у богатых місцях волосом ріжнив ся від наших верблюдів. Він мав більше трех метрів довжини, а в обводі поміж горбами два метри. Копита мав довші і більші в виді ратиць, горби менші, в виді правильного не скривленого стіжка, як у освоєного наслідком праці.

Але годі було теряти час; треба було ратувати бодай шкіру, заки вона сціненіє наслідком вечірного морозу. Ми працювали до пізної ночі, тим більше, що коли стягнули шкіру, мусіли посипати її горячим піском, аби стратила на вазі. Немало часу забрало нам також копанне керниці, але хоч ми вкопали три метри глибоко, вода не показувала ся цілком. Ми рішили ся проте остати цілу найблизшу днину на місці, знаючи з досвіду, як то небезпечно запускати ся в глубину пісків без води. Казім, не зневіряючи ся невдатною першою пробою, копав далі й дістав ся дійсно до води при чотирох метрах. Ми напоїли верблюди й осли і тільки потім наповнено чотирри шкіряні мішки водою на запас. Не зважаючи на замердлий ліс і сухі тополі, ми йшли далі ід півночі. Надми були високі на 4, 6 і 8 метрів. Покидаючи старе ложбище ріки, яке можна було ще відмітити, ми побачили малий гурток верблюдів. Великий самчик лежав спокійно під тополею, інші приглядали ся нам уважно й із зачудуванням, але не думали ніраз утікати. Ісям приблизив ся до них на 50 кроків, а коли цілий гурт почав схонлювати ся в місце, стрілив і поцідив на смерть самчика. Була се дуже гарна штука, але нам годі було думати знов про те, аби здоймати шкіру. Люди вирубали лише товщ, із горба і взяли подостатком шерсти, з якої добре крутити шнури. У невеликій віддалі надибали ми знов скілька диких

верблюдів. Заки я міг запобігти сему, стрілив Іслям і зранив тяжко самицю. Впала на земдю, отворила рот, а риючи ним землю, ревіла дико в болю. У погасаючому погляді малювала ся велика ненависть до гнобителів. Соромно мені було, що я причинив ся мимохіть до безцільного, жостокото убійства; я забронив строго стріляти далі. Висліди, які ми здобули власним дослідом, не годили ся ні раз із тим, що пастухи оповідали про боязливість диких верблюдів. Ми наближали ся до них без дуже великої обережності, а проте вони й не втікали передше, як на невелику віддаль. В часі найблизших днів походу стрічали ми немало диких верблюдів так, що нарешті перестали звертати на них увагу.

Справа придбання свіжої води розв'язала ся щасливо. У вечері 13-ого лютого надібали ми вже в глибині 1½ метра нору чистої, солодкої води о температурі 5%. Цельсія. Проте, що ми йшли все ще давним руслом, свідчив по части мертвий ліс, по части береги з глини, що підносили ся понад надми; поміж ними мусіло містити ся оноді ложбище ріки. Але чим далше ід півночи, тим більше засипував летючий пісок нерівний **терен**. Принагідно відкрили ми верству снігу грубу на 2 центиметри у невеликій глибині надми присипану піском. Свідчила вона з одної сторони про те, що в сих околицях паде часами сніг, як також, що в зимі панують тут сильні вітри, коли надма піднесла ся від останнього снігу о 22 центиметри. Сніг бачили ми в пустині Такля-макан зрештою сей лише один раз.

16-ого лютого посувала ся наша каравана поволі в північному напрямі. День у день обчислюю точно перебуту дорогу, а що вечера відмірюю правдоподібну віддаль, що ділить нас від ріки Таріма. Оаза, зложена із 70 зелених топіль, запрошує нас до відпочинку, але що Агмед відкрив сліди пантери і заявив, що се звівря не може бути дальше від води, як день дороги, ми не спинили ся. Надми піднесли ся тимчасом на 15 метрів висоти, околиця була мертва як звичайно, проте сумерком відпочивали ми під одною одинокою тополею. Люди не зневіряли ся, дожидаючи ся другої днини зміни на ліпше. Всюди тихо і пусто. Здавало ся мені, що я цар у краю, що вибрав ся його підбити. І я здобув його справді, він належав до мене. Я був перший Європеєць, що станув перший на сій незнаній забутій землі!

Другої днини не змінив ся краєвид ні раз, нічо не заповідало близької ріки. Набір води скінчив ся попередньої днини.

тож було пожадане найти її в глибині одного метра. Терен став щораз більше важкий, надми доходили навіть 40 метрів. Поважний настрій відбивався на лицах усіх. Але Іслям і я були вже в гіршім положенню, а наш спокій діяв корисно на інших людей, що тратили вже поволі відвагу. 18-ого лютого відпочивали ми у відповідному місці і почали копати керницю, але без успіху, голодні верблюди дістали вже тільки сіно із сідел. Підбадьорювала нас лише ся обставина, що в протягу дня бачили ми двічі слід лиса, що кинув оком на пустиню і помчав з поворотом на північ. Чого він там міг шукати? Заяців? Відай, але чомуж не шукав їх ближше? У тому самому напрямі перелетів також крук над нами. Агмед впевнював, що крук звітрив стерво верблюда і вертав до Таріму, аби повідомити товаришів про сю смачну добичу.

Води у нас ані каплі, а керниця суха! Чиж мала нам судити ся у сій страшній пустині така доля, як у західній частині Такля-макан? Ні, сим разом хотіли ми бути мудрійшими. На нараді рішили ми, що підемо далі лише одну ще днину, а як не найдемо води, вернемо до керниці вже передше викопаної.

У.

У пралісі Таріму.

Після кількогодинного маршу в піску показала ся знова на півночі степова рістня, не бракувало також слідів диких верблюдів, заяців, лисів і ящірок. В склад землі входив вже не тільки пісок, але вогка глина і сіль. Денедє надибали ми велике поле камишу, на якому відпочивали, щоби попасти верблюдів. Лис звів нас лише о одну днину. Надми опускали ся щораз низше, аж нарешті побачили ми темну точку ліса над Тарімом. Який чарівний вид! Уже нема небезпеки! Тепер почали появляти ся щораз виразнійше звичайніші признаки життя: троща, сліди звіврят і людей. Найбільше заінтересували нас свіжі сліди ніг дикого верблюда. Чиж би сї звіврята жили на полудни від Таріму здовж його долішнього бігу? У дальшому ході перейшли ми висохле русло, звернене ід сходови. Ми мали відпочивати в ньому, але думка, що ледви кілька годин дороги ділить нас від рікп, гнала нас на перед. Ліс ставав густійший, але місцями переривав ся. Година минала за годинию,

захопила нас ніч, а до ріки ми не дійшли. Змучені смертельно розклали ми ватру у лісній гущавині й полягали відпочивати, Бус се вже другий вечір як ми не пили води. Тарім здаєть ся щезав нам із перед очий.

Цілу найблизшу днину шукали ми води, але надармо, хоч в околиці повно було слідів людей і коний. Спрага мучила нас без міри, коли нараз Іслям, що йшов попереду, закричав: „Вода! вода!“ У глибокій китловині був справді досить великий збірник, покритий грубою верствою льоду. Дійшовши до місця, пробили мої люди миттю діру в леді, полягали на череві й пили хапчиво. Ми вже чули ся знов досить добре, але мало нам бути еще ліпше, коли ми почули у віддалі гавканне псів. Агмед і Казім побігли у напрямі, звідки йшов голос, і вернули небавом із трема людьми. Від них ми дізнали ся, що околиця, в якій ми були, називаєть ся Кара-даш. Другої днини перейшли ми з провідниками Яркенд-дарню, або Тарім, ріку широку на 156 метрів. Лід, хоч грубий, угинав ся і тріщав під тягаром верблюдів. У селі Чімен нашли ся ми нарешті під дахом. Агмед і Казім одержали добру винагороду за свої прислуги, вони мали звідси вернути до свого дому в Тарек-кель, ложбищем Хотан-дарні. Я приказав їм завезти шкіри дикого верблюда до Хотаму, і вони, як чесні люди зробили се по сумлінню. Але тепер ми потребували провідників, що знали би добре ліси Таріму і крутий біг річних ложбищ. Коли 23-ого лютого увійшли ми до місцевости Шаг-яр, могли ми собі сказати, що подорож, яка тревала 41 днів, навела нас на багато несподіваних явищ. Я відрисував подрібно Керія-дарю, пересвідчив ся про ество-ванне верблюда, відкрив полудикі племена пастухів і два старинні міста. Численні перекази про законані скарби і про міста, засипані піском, мали проте реальну основу.

*

*

*

У Шаг-яр рішив я ось що: йти просто до Льюн-нору, замість йти горі Хотан-дарнею, яку я вже знав, і таким способом вивязати ся із головної ціли своєї подорожи. Справа Льюн-нору, відсвіжена професором бароном Ріхтгофеном, є незвичайно цікаве явище. Марко Польо був перший мандрівник, що познако-мив Европу з пустинею Льюн, а Д' Анвіль помістив у перве на

своїй мапі Льоп-нор із притоками, але під $42\frac{1}{8}^{\circ}$ північної ширини. Перед подорожжю Пшевальського уявляли собі озеро великим збірником води, віддаленим більше від полудневих, чим від північних пограничних гір. Пшевальський найшов тимчасом озеро багато далі на полудни, ніж се вказували китайські мапи, тож після другої його подорожи змінило нутро Азії під картографічним зглядом свій вигляд. Простір від Корлі до Альтін-тау був цілком незвіданий і навіть ніхто не додумував ся, що давній Тарім пливе у такій області у полуднево східнім напрямі. Відкриття Альтін-тау було важне не лише для пізнання фізичної географії центральної Азії, але також для зрозуміння положення і напрямку давніх торговельних шляхів. Тепер стало ясно, чому то прастарі шляхи до вивозу шовку з Китаю вели зараз коло полудневого Льоп-нору. хоч треба було минати страшну пустиню поміж Сачео, а озером.

Свої здогади опирає Ріхтгофен на геологічних правах і на великій мапі Китаю і центральної Азії, виданій в 1836. році у Ву-чані-фу. Мовить він між иншим, що дивним дивом найшов Пшевальський останній збірник Таріму багато далі на полудни, ніж се виходило з китайських мап і то збірник із солодкою водою, коли треба було сподівати ся солоної. Се просто неімовірно, аби озеро, наповнюване цілий ряд геологічних період сіллю великої ріки мало солодку воду і щоби було місцем побуту риби. Не дасть ся се подумати навіть тоді, якби ціла область Таріму була після звичайно прийнятого погляду позбавлена соли. Тимчасом у землі тут соли подостатком, а керниці із солодкою водою належать до винятків. Води Таріму мусять проте з природи ріки мати більше соли, ніж всі інші ріки в цілому світі. Громадження соли в останньому збірнику наслідком паровання води мусять відбувати ся у значній мірі, а повторюванне сего процесу від непам'ятних часів повинно створити прегарний вицьвіт степових солей всілякого рода. Тому уважали Китайці від найдавніших часів озеро Льоп-нор, — озером солоним. Навпаки усім тим теоретичним здогадам і історичним вказівкам, впевняє перший європейський клясичний свідок, заравом обдарований бистрим обсервацийним змислом, цілком рішучо, що останній збірник Таріму має солодку воду. Мусять тут проте входити в гру якісь еще інші обставини, що викликають позірну суперечність.

Можна би здогадувати ся, що при слабому парованню в зимі уложила ся верства солодкої води над солоною, але суперечить.

сему невелика глибина озера. Дуже також можливе, що ріка Тарім, яка змінює часто свій біг і положення, покинула давніший збірник і вливає свої води до збірника, який існує тепер. Третя гіпотеза, найбільше імовірна, опирає ся на здогаді, що побіч двох збірників, які закріпив Пшевальський (то є Кара-Бюрану і Кара-Курчину), є ще що найменше один, до якого вливає води один із каналів Таріму. Китайська мапа не подає полудневого бігу Таріму, тільки велике озеро, що лежить під 41° північної ширини. Лежить воно проте на продовженню Таріму і називаєть ся після мапи Льоп-нором. За сею гіпотезою говорить ще й ся обставина, що Пшевальський не найшов в тій околиці уживання назви Льоп-нор, а найшов її за те у тій часті Таріму, де у східній стороні мусить бути справжнє озеро Льоп-нор. Важна є ся обставина, що Тарім має при горлі Угендарії 300—360 стіп ширини, а понизше місця, де води спливають ся лише 180—210 стіп. А що Пшевальський подорожував посеред рамен, міг не закріпити каналу, яким висилає одно з рамен частину води ід сходови на неприступну пустиню. З повисшого видно, що хоч Пшевальський причинив ся багато до точнішого вислідження Льоп-нору, не вєпів єще вповні розслідити ту справу.

Після Пшевальського розсліджували Льоп-нор, йдучи його слідами, різні дослідники. Але з виймкою Пецова не причинив са ніхто з них нічим новим до подрібного опису Льоп-нору, який поробив підчас першої своєї подорожи Пшевальський (1876—1877), а доповненого по другій його подорожи 1885. Коли я мав найти те, чого другі не бачили, і таким способом рішати спір поміж Пшевальським а Ріхтгофеном, треба мені було поперед усього минати дорогу, якою йшли попередники, а шукати околиці, де після Китайців і Ріхтгофена лежало давніше озеро Льоп-нор.

Численні перепони станули на разі на перешкоді задуманому плянови. В Хотані я не гадав ні раз, що треба буде зробити великий лук на 2000 кілометрів і виеквіпував ся лише на 50 дневу подорож. Найгірше те, що я не взяв з собою ані одної мапи Льоп-нору, а китайський пашпорт лишив ся в Хотані. Але на щастє дав мені амбан місцевий пашпорт, важний на провінцію Хотан; сей пашпорт показав ся пізнійше неоціненим. В порівнанню із тими недостачами не варто навіть згадувати про такі дрібнички, як те, що я не мав із собою літнього одягу і черевиків, як також багато інших, на око неминучо

потрібних дрібниць. Але мус то великий пан. Ману Льоп-нору Пшевальського знав я на память. Стрічу з китайськими мандаринами можна було виминути, а лекшу одіж придбати собі в Корлі. Про поживу постарав ся нарешті Іслам, тож випочивши 2 дні в Шаг-яр, були ми готові до нової прогульки. Я не буду мучити читача довгим описом мандрівки серед лісів Таріму, опишу лише коротко сю околицю і наведу кілька важніших епізодів.

26-ого лютого виправили ся ми з Шаг-яр із трема верблюдами і чотирма людьми. Зразу вела дорога крізь степ, на якому випасали ся череди овець. У полудново-східному напрямі дійшли ми до Таріму, званого тут Уґен-дарисю, а пізнійше посували ся поміж сею рікою а Інчіке-дарисю. Один пастух оповідав нам, що є тут доволі диких верблюдів, а в глибині пустині є звалища міста, званого Шар-і-Катак. Тепер бачили ми день у день цілі стада диких гусей, що летіли просто на схід. Як довго сонце світило, підносили ся вони дуже високо, але після захода летіли майже при землі. На географії знають ся дуже добре, бо перелітали всі в тому самому напрямі, коло тих самих топіль. Раз на рік подорожують вони в Індії до Сибіру, їх подорож заняла би чоловікови рік часу. Озеро Льоп-нор є важною їх збірною точкою; тут задержуєть ся також в часі мандрівки багато інших болотяних птиць. Якжеж успіють вони перелетіти високі гори, великанську височину Тибету? В краю, крізь який ми пореходили зауважав я лише скілька разів дикі гуси. Важний їх шлях мусів вести, як здаєть ся, крізь долину Шарік-коль і Рант-куль.

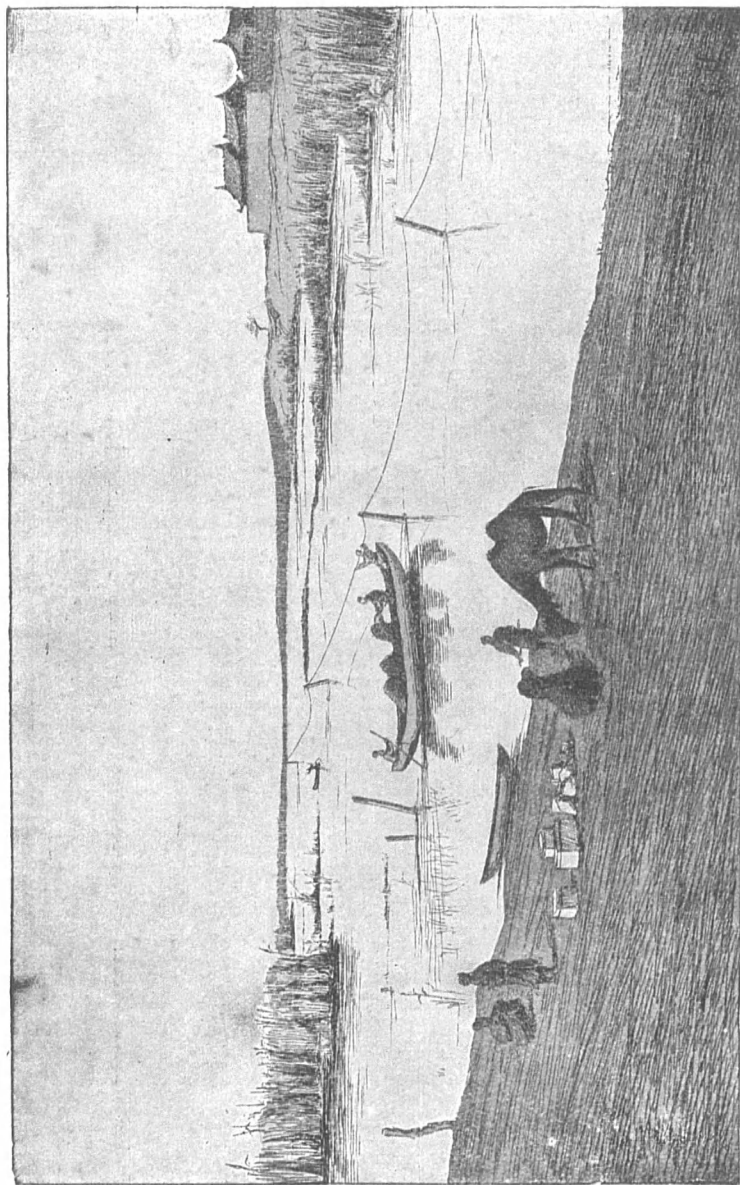
Ціла околиця, у якій ми були тепер, називаєть ся Уґон. Пастухи ведуть тут кочове житте, так само як їх товариші над Хотан- і Керія-дарисю. Але вони вже не є такі добрячі, чужинцям не довіряють, а злющі собаки стережуть їх загород.

Кожда днина дороги знакомила нас щораз ліпше із областю Таріму. Головна ріка не пливе одним руслом, але ділить ся у своєму крутому бігу. У назвах є велика плутанина, одно і те саме рамя має в ріжних частях ліса ріжні імена. Не легко зорієнтувати ся в густих лісах і на полях, зарослих трощею, на три метри високою. 6-ого марта завернули ми ід північному сходови, а вів нас пастух із Чонт-токаі. Ліс рідшав, тут і там показували ся надми, а заки днина добігла до кінця, ми опинили ся знов у пісковій пустині. Ся пустиня, що лежить у суєдстві Конче-дарії називаєть ся Кум або Чель. І тут говорили

богато про істнування міст, але всі ті бесіди були неясні, а з предметів, які свідчили би про се, нашли ми лише вістре камінного ножа і черепа із глиняного начиння.

Другої днини пустиня кінчила ся і небавом приняв нас у свої обійми тополевий ліс, а 10-ого марта віхали ми нарешті до Корлі. Наші верблюди, що привикли до тишини і спокою пустині, подошили ся наслідком гамору. У базарі застали ми кількох купців із російського Туркестану, а їх аксакаль Куль Магомед із Марґеляну приняв мене незвичайно чемно і відступив мені дві великі комнати, менше приємні, як опісля показало ся, по причині численних мишей. Китайці не уважали Корлі за резиденцію, гідну амбана. Не переходить також крізь те місто важна телеграфічна дліня, що йде з Пекіну до Кашгару. Але Корля лежить при великому шляху, що сполучує Пекін із заходом; тут гостей нераз чимало проміжних Китайців. Для мене було інтересне найбільше те, що місто лежить над рікою Конче, або Корля-дарнею, яка впливає з найбільшого озера в середній Азії, Баґраш-кель (кель або куль — значить озеро), при якому никне цілком Льоп-нор.

Стан води в Конче-дарії був над сподіванне високий, хоч се була лише весна, коли всі ріки східнього Туркестану мають найменше води, а Хотан-дарія навіть висихає. Пояснювали мені, що ся ріка має все стільки води, прозорої, як хрусталь, голубої, як синява небозводу. Я почав здогадувати ся, що вона мусть оставати в якихсь незвичайних відносинах до озера Баґраш-кель. Се озеро має лише одну притоку, але за те дуже велику, що спливає з долини Юльдус, званої магометанами Кара-шагр-дариясі. Інтересна гідрографічна загадка навела мене на думку зробити прогулку до Кара-шагр. Обставина, що там володів могутний амбан, а я не мав пашпорту, не відстрашувала мене ніраз. Я виїхав у товаристві Куль-Магомета і зробив цілу ту дорогу то є 60 кілометрів у 6 годинах. До Кара-шагр приїхали ми якраз у хвилю, коли почали йти леда, тож ми мали дуже добру нагоду вимірити скількість води. Кождої хвилини впливало із озера 16 кубічних метрів більше, ніж впливало. Після значків стану води в минулого літа і оповідань перевізників я вношу, що протягом року вплинуло до озера два мільярди метрів кубічних води більше, ніж виплинуло. Ся обставина не повинна нікого дивувати, коли зважить ся, що Льоп-нор, який дістає що найменше рівну скількість води, не тратить ані каплі інакше, як лише паруючи або впливаючи в землю.

Стан води в Конче-Дарії був над сподіванне високий (стр. 32).

Се шарованне є важным чинником у кліматі, який має небагато вогкості у воздуху. Дивнійше є те, що озеро більше води в зимі віддає, ніж приймає. Може тут регулює воду збірник, що виповнює край між горами Тієн-шан і Куррук-таї і є на три дні дороги довгий, а на один широкий.

Велике озеро Іссік-куль в Семиреченьску є також для геологів і гидрографів інтересною загадкою. Кілька кілометрів від західнього берега озера пливе на площі землі досить велика ріка Чу. Треба би сподівати ся, що вона вливає до озера, тимчасом так не є, бо вона пливе далі і перебуваєть ся крізь гірське пасмо Аля-тан. Часами лише при високім стані води відпливає окрежим каналом надмір її до озера. Щоби вяснити сей феномен, ввшукано багато менше або більше скомплікованих геологічних і гидрографічних пояснень. Відносини Конче-дарії і Гедік-голю до озера Баграш-кель є ті самі, що ріки Чу до Іссік-кулью. Віддаль поміж дельтовим горлом Гедік-голю до озера, а впливом Конче-дарії є лише 24 кілометри. На дорозі до Кара-шагр надибали ми у віддалі 1 $\frac{1}{2}$ години висохла ложбище, яке впадає до Конче-дарії. Оповідали мені, що що 5 або 8 літ, коли в ріці Гедік-голь стан води піднесеть ся, частина води вливає і пливе тим руслом просто до Конче-дарії, не дотикаючи озера Баграш-кель. Терен є тут всюди майже рівний і підносить си лише дуже слабо понад поверхню озера.

Коли се явище має місце в теперішнім століттю 15 разів, то в найблищому може повторити ся 30 разів і стати з часом щораз більше природним в міру того, як ріка Гедік-голь буде пересувати більше свою багнисту дельту в глибину озера, аби нарешті заперти самій собі дорогу і вглотити цілу масу води у висохла тепер, часове русло. Ріка покине тоді давне русло і буде плисти яких кілька кілометрів від озера. Маємо тут проте велике озеро, окружене високим пасмом гір Тієн-шан, побіч якого плине ріка майже у стичному напрямі, а води своєї до него не вливає. З часом мусить зменшити ся його обем, а води збогатять ся засобом соли.

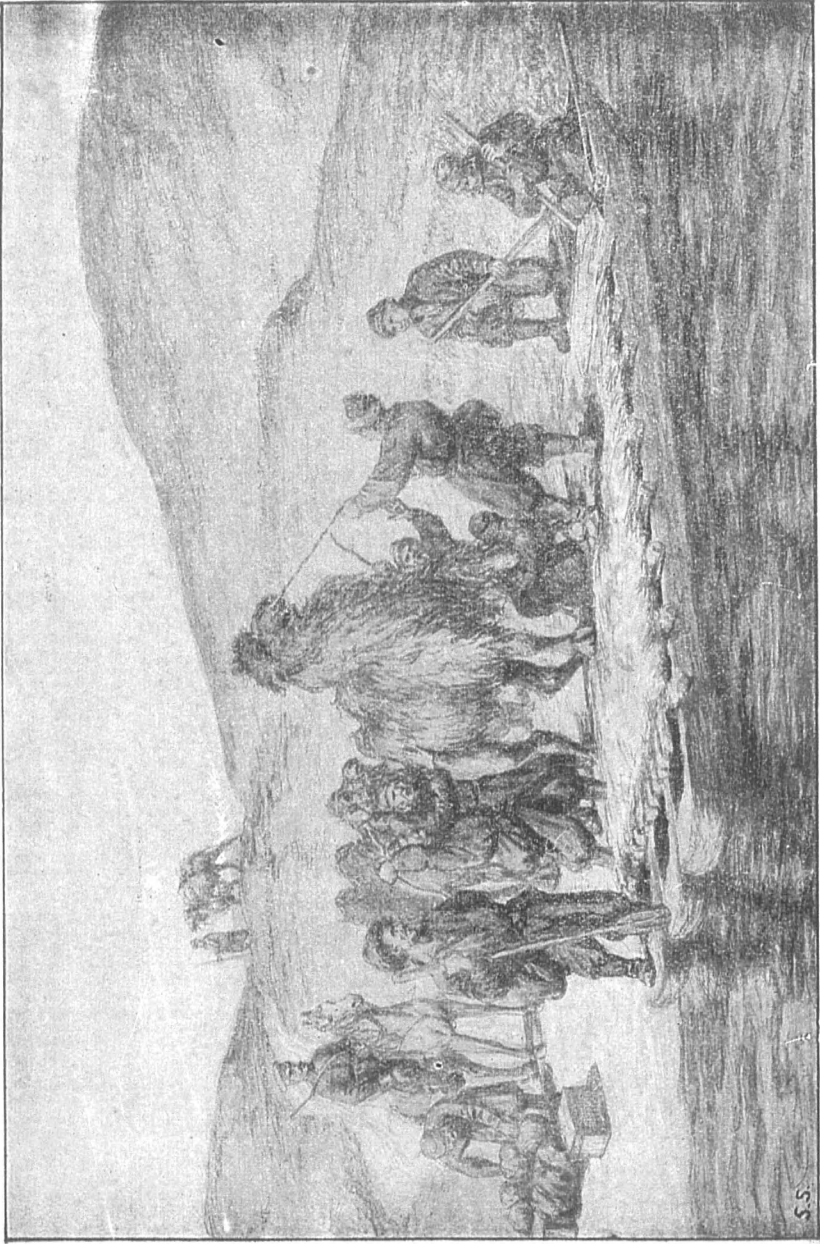
Місцевість Кара-шагр (чорне місто) заслугує вповні на сю назву, з огляду на обильне, уличне болото. Лежить вона на неурожайній площині над рікою, не визначаєть ся нічим інтересним, хоч є місто велике, багато більше від Корлі. Мешканці є Монголи і Китайці. Проживають тут також Дунгани, за те скількість Магометан є невелика. Чемність наказувала навідати

си до місцевого амбана, тож я цілком спокійно переступив поріг його хати. Сивоволосий старик прийняв мене незвичайно чемно, частував чаєм, тїстами і люлькою. При помочи товмача я оповїв йому, відки взяв ся тут і висказав жаль, що не маю при собі пашпорту; на се він із чемністю Француза відповїв: „Ви є моїм приятелем і гостем; пашпорту не жадаю, ваша особа вистане менї за всякі легїтїмації“.

Мушу згадати ще про один епізод із сих околиць. Коли я вернув до Корлі, розповїв менї Іслям, що сидїв перед 2 днями в базарї, розмовляючи із купцями, коли якраз переїздило 5 жовнїрів китайських на конях, а їх командант держав у руці символ власти цїсаря на патику. Треба знати, що в такому разї повинні всі встати із місця і поклонити ся, як перед капелюхом Ієслера. Іслям думав, що як російський підданий, не потребує вставати і не рушив ся з місця. Тодї то зїсли жовнїрі із коней, зловили його між себе і побили аж до крови. Щоби дати сатїсфакцію вірному слугї, а також, щоби задержати повагу імени Європейця, я написав зараз лист до команданта жовнїрів:

„Коли мене не було дома, побили вашї жовнїрі мойого слугу, російського підданого. Як докажете менї, що є умова між Китаєм а Росїєю, яка дозволяє на щось подібного китайським жовнїрам, я не буду мати найменших претенсїй. Але як справа має ся инакше, я звиваю вас, аби ви увязнили винувникїв і казали покарати їх прилюдно на містї. Прошу зробити те, чого домагаю ся, бо в противному разї зателїтрафую з Кара-шагр до російського конзуля в Урум-чі і до генерального губернатора китайського Туркестану, що проживає там також“.

Вислїд перейшов мої вижидання. Командант прийшов зараз до мене і обїцяв серед слїз, що вволить мої жадання. Потїм щез і вернув небавом із вїсткою, що не може винайти винуватого і що ніхто із його людей не знає нічого про цілу справу. Тодї показав йому Іслям свої плечї і замїтив, що чоловік, який побив його, мав на лївому лицї глибокий шрам. На сильні мої жадання привїв цілий віддїл жовнїрів на мос обїйсте. Іслям пізнав легко винуватого, потїм покарали його в наших очах на гїлї. Ся пригода зробила велике вражїнне у цілому городї, а його мешканцї показували менї від тоді велику пошану. Але що би то було, якби так командант проявив більше проворности і зажадав від мене пашпорту на доказ, що Іслям є російський підданий. Тодї то мусїв би з черги я бути для

Переправа верблюда крiзь рiку (стр. 35).

него незвичайно чемний. Магометанською частию міста правлять три беки. Корді разом з околицею вивозить вовну, зв'їрячі шкіри, бавовну, шовк, риж і інші роди збіжа до Ак-су. Славні на цілому Туркестані є жовті, солодкі грушки, що таки так і розпливають ся в устах.

Положення міста над прозорою рікою є чудове. Для ошадности місця побудовано віллі і хати на стовпах, над берегом ріки; ся обставина надає їм прегарний вид. Крізь щілини в долівках видно, як пливе у низу синява вода. Хоч вода мала лише 5° тепла, кунало ся в ній багато дітий. Уся мужеська половина населення Корді має уміти плавати дуже добре, а в теплій порі року холодить ся у студених хвилях ріки.

VI.

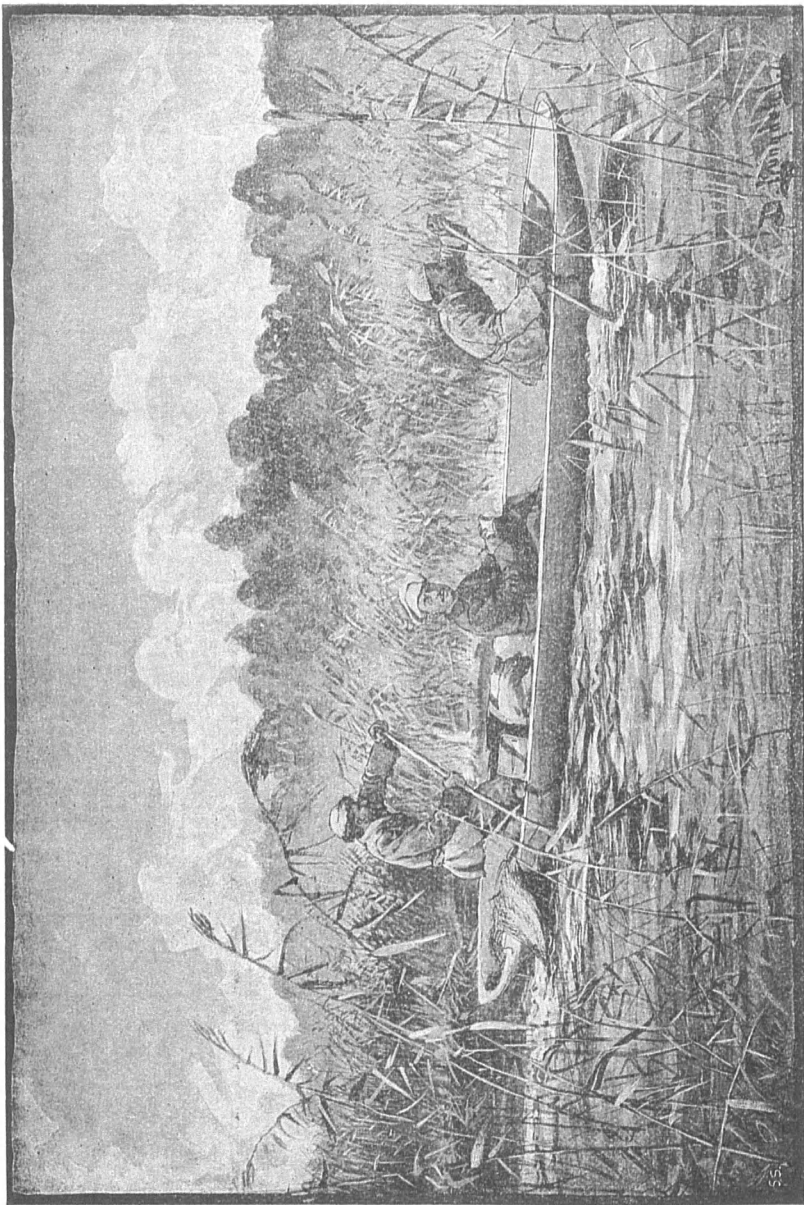
Давне озеро Лъоп-нор. — Прогулька човном.

У Корді я скріпив каравану і дістав двох добрих провідників, що мали завести нас до точки, де долішня Конче-дарія приймає дві відноги Таріму. Три дороги вели до сего місця: одна здовж Конче-дарії, друга у стіп гір Курруґ-таґ, третя середня крізь пустиню. Я вибрав останню і віднайшов дві старинні китайські твердині і цілий ряд пірамід, якими означають віддаль. Се відкрите вказувало, що муґів вести сюди давними часами дуже важний шлях із Корді. У полуднево-східньому продовженню шляху є тепер пустиня, але давніше мало лежати, після китайських мап, озеро Лъоп-нор під 40¹/₂° північної ширини. Згаданий шлях вів проте без сумніву до давного озера Лъоп-нор, доки воно не висохло. Пшевальський ішов головним шляхом поміж долішнім Тарімом, а Конче-дарією і звісно не жіг дізнати ся, чи є ще далі на схід яке озеро або його останки. Аби рішити сю справу, треба було конче звернути ся на схід від Конче-дарії, якої одно рамя могло впадати до давного Лъоп-нору.

По дорозі пересвїдчили ся ми поперед усього, що Конче-дарія перепливає крізь багнисте озеро Мальтак-кель. Більша часть води покидає озеро, сполучаєть ся із двома біфуркаційними раменами Таріму і пливе під иншою назвою (Кунчек-кіштарім) або до озера Чівільдік-кель, а звідси до Таріму, або також безпосередно до сеї ріки, втерявши багато води наслідком

паровання. Решта від Конче-дарії пливе під назвою Ілек (ріка) на полудневий схід. Велика була моя радість, коли після трох днів маршу над берегом ріки я пересвідчився, згідно із поглядами Китайців і Ріхтгофена, що вона впадає до подовжного озера, зарослого камішем. Це озерце лежить як і Льоп-нор на китайських мапах під $40\frac{1}{2}^{\circ}$ північної ширини. Китайці називають її околиці ще сьогодні Льоп-нор, коли її назва є цілком незвісна над озером, яке відкрив Пшевальський. Так мешканці Льоп-нору, як і цілого східного Туркестану взагалі обіймають цілий простір від спливу Уен-дарії з Тарімом просто назвою Льоп. Озеро, яке відкрив Пшевальський складається із двох збірників: Кара-біран і Кара-кошун. Озеро, яке я відкрив, простягається вздовж від півночі на полудне, коли Льоп-нор Китайців має лежати від заходу до сходу. Повірну суперечність легко вяснити.

Майже ціла область Льоп-нору лежить в одному і тому самому поземі. Гидрографічні відносини мусять проте з природи річи бути незвичайно вразливі на найменші зміни терену. А над сею зміною працюють без перерви два чинники: вітри і шлям, наношений Тарімом. Вітри відсувають воду і просушують озера на сході, а летючий пісок винює заглублення. Що давнє озеро Льоп-нор простягалося передше і на схід, на се служить доказом цілий ланцюх солоних лягун, багнищ і мокляків, що їх недавно що відтяв летючий пісок від озера. Вздовж берегів простягаються тамаришкові і тополеві ліси, у яких проявляються три періоди розвитку: в пустині на схід від озера є завмерлий ліс, поміж надмами прегарні зелені дерева і нарешті над самим берегом молоді деревця. Слідє з того, що ліс, який потребує води — посував на захід враз з озером і брав від него поживу. Видовжене озеро складається проте без сумніву із останків давного Льоп-нору. З його полудневого кінця випливає знов ріка Ілек і пересуває дощбище в найдикших закрутах на полудне. Відтак чинить цілий ряд озер і сполучується із Тарімом. Озера вповнили водою біфуркаційні рамена Таріму ледви перед 9 роками; давніше була тут пустиня. Коли проте Пшевальський, повернувши з другої подорожж в 1885. році перечив існування озера на схід від Таріму, мав припадково рацію, бо висохлі русла заповнилися водою тільки три роки пізніше. Більше рації мав за собою Ріхтгофен, здогадуючись, що в сій околиці мусять бути озера. Полудневе Льоп-нор чинило за часів Пшевальського доволі велике озеро, а із села Абдаль міг

Плавба по ріці Ілек (стр. 36).

жандрівник поплисти човном аж до оселі Кара-кошун. 11 літ опісля я виправив ся також з Абдалю човном, але не плив довго і найшов оселю Кара-кошун цілком занепаалою.

Кара-біран бачив Пшевальський також у велитніх розмірах, а я пересвідчив ся про істнованне малого озера, такого багнистога, що човно ледви посувало ся по ньому в трудом. Одним словом несе. Тарім сьогодні до полудневого Льоп-нору багато менше води, ніж в часі подорожи Пшевальського. Те саме за-примітив орлеанський князь Генрик, що подорожував 4 роки після російського генерала. Пересвідчивши ся, що останки давного озера Льоп-нор наповнили ся в останніх роках знову водою, а за те, що нове Льоп-нор переініло ся на цілий ряд багнищ, можемо цілком рішучо говорити про тісну взаімну сполуку поміж обома збірниками. Мушу навести еще скілька инших доказів для попертя теорії, яка говорить, що полудневі озера, відкриті Пшевальським витворили ся, говорячи геологічним терміном, тільки що вчера. Над усіма ріками східнього Туркестану, які сполучують ся в Тарімі, ростуть густі, тополеві ліси. Ріка переносить насамперед рослини, треба би проте сподівати ся, що ліс буде найбуйніший при спливі всіх рік. Тимчасом якраз при спливі кінчить ся він цілком, останні тополі числять доперва 30 років, а над берегами Кара-бірану і Кара-кошуну нема їх цілком. Мусить проте полудневе озеро Льоп-нор бути такє сьвіже, що ліс не мав еще часу розрости ся над його берегами. Крім сих фізично-географічних доказів є ще історичні. Китайські топографи, які не подають ніколи того, чого самі не бачили, зазначали на великій, згаданій вже мапі, озеро під $40\frac{1}{2}^{\circ}$ північної ширини, або цілий степень дальше на північ, ніж лежало озеро, відкрите Пшевальським. Марко Польо звиджував перед 625 роками „місто Льоп“, коли би проте істнувало озеро, був би мусів його побачити. Що правда він не згадує про Яркенд-дарію, Хотан-дарію і Черчен-дарію, хоч коло них переходив напевно, але се не менше неоспоримий факт, що він не згадує ані словечком про озеро, хоч описує подрібно пустиню Льоп. Старий начальник в Абдаль, бек Кумчеккан, приятель Пшевальського і мій числить вже 80 літ. Його батько і дід померли у 90-тому році життя. Отсей то Кумчеккан оповідає, що його дід мешкав над великим озером, на північ від Льоп-нору, де сьогодні є пустиня. Мусіло се бути перед 179 роками, або в році 1720.

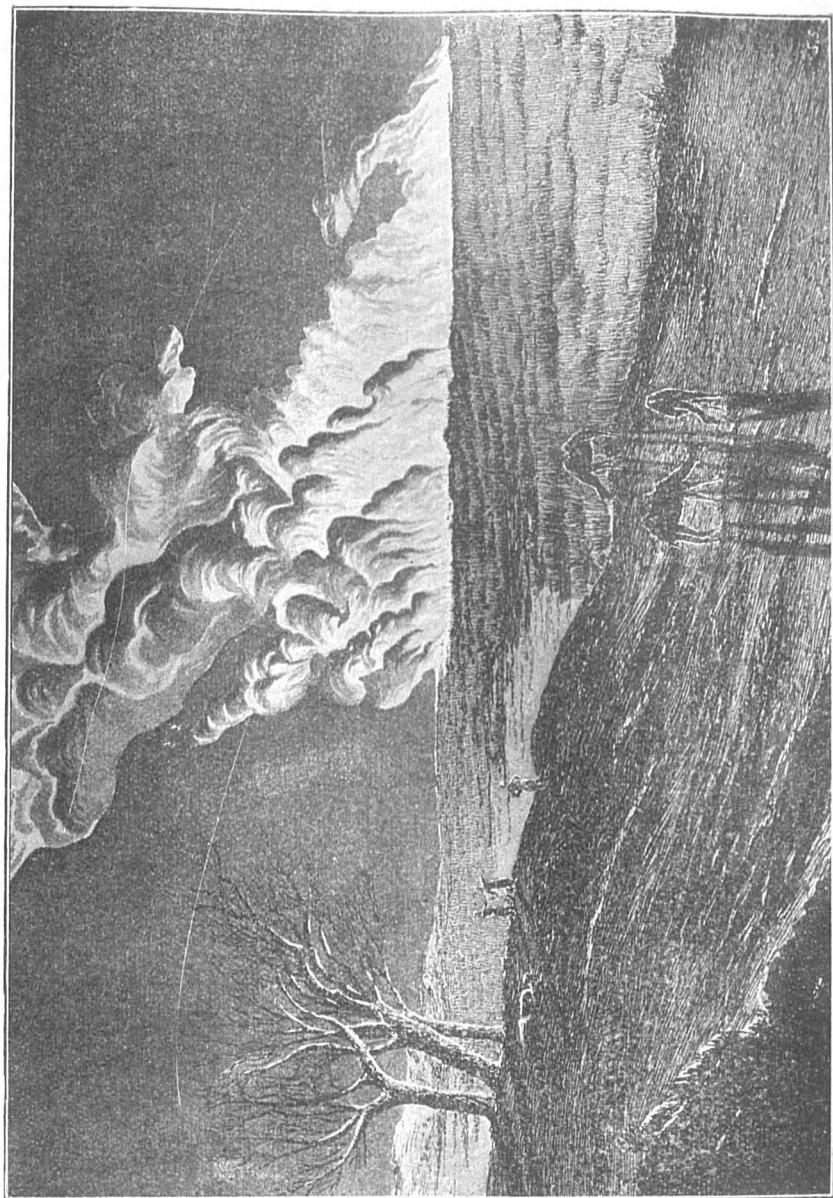
В зими 1893—1894 звиджував околицю Льоп-нору Козлов. Він вийшов із Ліккенлік над лівим берегом Кунчек-кіш-Таріму і відкрив озеро Чівіллік-кель, яке я бачив лише з далека. З Артану поїхав до озера Соґот, ідентичного імовірно з моїм Аркакель. Відси пішов утертою дорогою до Абдалю і здовж полудневого берега Кара-кошуну на північний схід. Козлов відкрив давнє річне ложбище, яке виходить із Конче-дарні і пливе просто на схід. Ложбище се називають тамошні мешканці Кум-дарнею, то є рікою піску.

Повисші відкриття збогатили дуже наші відомости про інтересну річну систему, але не закінчили ще цілком спору про Льоп-нор. Козлов зачав нову полеміку в часописах, на яку я пишу ся дуже радо. Буде се другий розділ квестиї Льоп-нору. Потрібний материял я зібрав вже, іде лише про се, яка із двох громад озер: північна і полуднева, відкрита мною чи Пшевальським є старша, бо старша є без сумніву ідентична з Льоп-нором китайських мап. Мандрівне озеро пересьвідчило нас, що велитня річна система, яка наводнює цілу середню Азю, не вистає на се, аби утворити сталий збірник у серці Азії. Анї Ківіль-су, що пливе із вічних снігових піль, анї Раскан-дарія, яку скріпляють ледівці Таміру, анї Хотан-дарія, що перерізує цілу пустиню Такля-макан і розсуває піскові надми, не мають до сего сили. Не треба забувати нарешті і про инші велитні ріки, як Аксу-дарія, Черчен-дарія і Конче-дарія, що їх зусилля є неменше безуспішні. У місцевости Четелік-уї я пересьвідчив ся, що ціла ріка мала після сполучення в цьвітні, якраз стільки води, скільки мала сама притока в Корлі. Деж діла ся решта? Велика частина води Конче-дарії виповнює північні озера, у яких випаровує. Пісок пустині всисає, як губка, другу частину, а спрагнена атмосфера із незначною кількістю зглядної вогкості, холоне також великі маси. Не дивувати ся проте, що слабї останки води мусять вести розпучну боротьбу, щоби удержати ся на поверхні і підпадають ось так звісним колибанням рівно в положенню як і що до кількості води. Оселя риболовів Кум-чаптан є неначе гробом Таріму. Тут каже своє слово могутня пустиня Іобі, супроти якої міць людий і води є безсилна.

*

*

*

Після заходу запалили ми сухий шувар (стр. 89).

Після короткого огляду справи Льоп-нору, мушу згадати коротко про саму подорож у сих околицях. Дня 4. цвітня відкрив я давнє Льоп-норі пішов здовж його східнього берега. Терен був дуже прикрий, надм не бракувало, а місцями росли тамаришки так густо, що творили справжній лабіринт. Озера знов заростав шувар в двоє висший від верблюда, а густий, як стіни в хатах тамошніх мешканців. Ліс троші так змучив верблюда, що 6-ого цвітня ми відпочивали цілу днину. Жара ставала нестерпима, що приключало ся в тій порі року рідко. Але найбільше дошкулювали нам комарі. В часі їзди гонили за нами наче хмара. Гірше було по заході сонця, коли ми розложили ся табором. Але над Кара-кель попали ми нарешті на спосіб, щоби їх позбути ся. Після заходу запалили ми сухий шувар; огонь лютував як підчас пожежі прерії і заслонив густим димом цілу околицю. З нагоди пожежі оповідали мені провідники, що раз грім заповив над Кара-кель шувар, який горів три зими і три літа. Хоч се оповіданне видавало ся мені байкою — звісна річ, що Азійці люблять причиняти — одначе факт є, що огонь не гасне швидко у сухому камиші.

Сім днів не бачили ми людей і тільки 9-ого цвітня надбали ми три родині риболовів, що мешкають над берегом ріки Ілек. Я вислав із відси Ісляма з караваною до спливу рік, а сам виправив ся в дорогу човном, який завіз мене після 8 днів до Кара-кошун. Човни бувають тут різної величини. Найбільшій, який я бачив мав 8 метрів довжини, а не цілий метер ширини. Мій човен був шість метрів довгий, а найбільше пів метра широкий. Риболови кермують човном лише веслами, вітрил не знають цілком. Дуже милого товариша подорожи я мав у третьому з черги псі Йольдаші. Коли ми виїздили з Корлі, він був такий молодий, що їхав в коші на верблюді. У перших днях подорожи він занепадав наслідком морської хвороби, але опісля привик до їзди і вона була для него навіть приємна. Сей нес товаришив мені від тепер підчас цілої подорожи по Азії, не лишаючи мене ані на хвилину. Він був зі мною із поворотом в Хотані, Тибеті, Зайдами, Китаю, Монголії і на Сибірі. Більшу частину сих величнїх просторів перебіг пішки, а коли ми опинили ся нарешті в Петербурзі, він почував ся дуже добре. На біду до Швеції не вільно вводити псів із Росії, проте я муїв в послідній хвилі розстати ся із вірним товаришем подорожи. Тепер перебуває Йольдаш у Шутковій, де

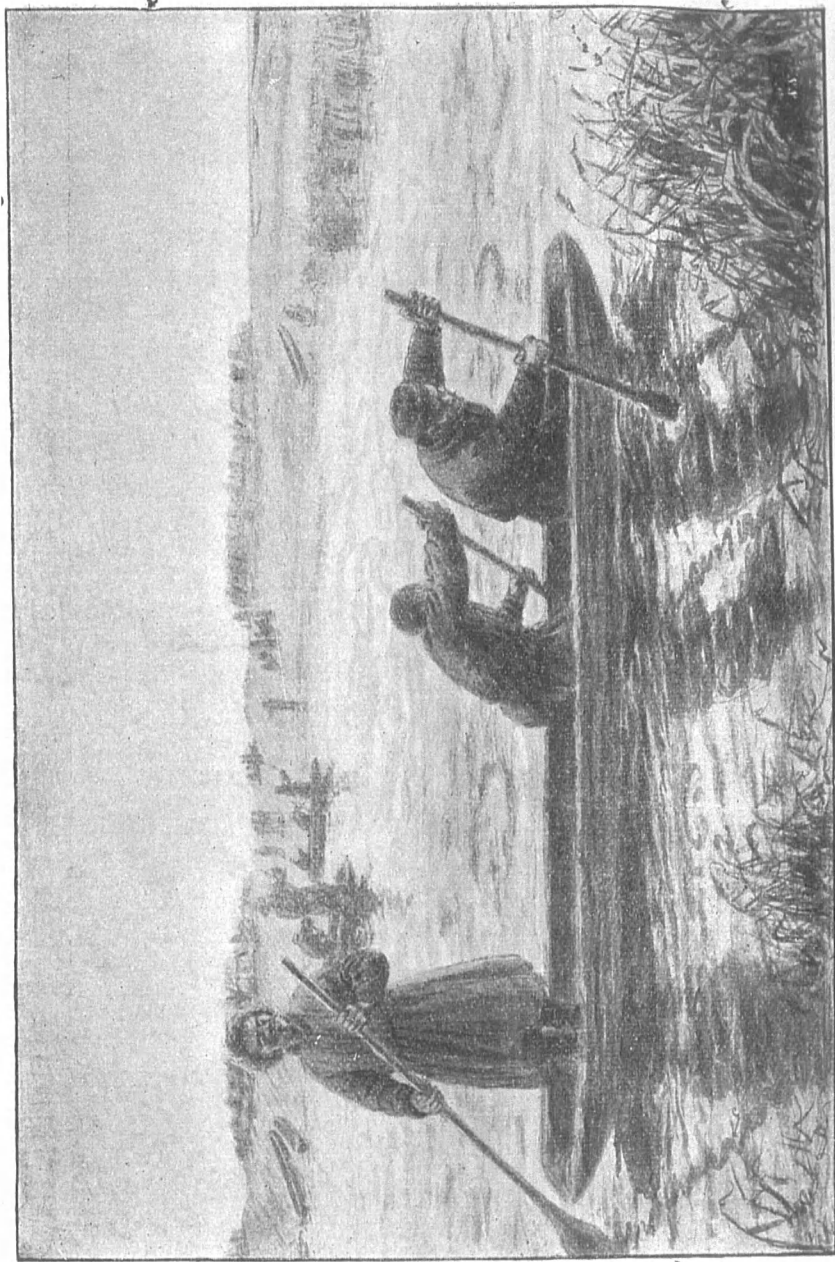
відучено його небавом від усіх поганих азійських навичок і дождається ся нетерпляче нової подорожи крізь пустині.

Коли всьо вже було готове, ударили весла по воді, човен помчав швидко і проворно по закрутах ріки. В ночі схопив ся сильний „чорний буран“ від сходу, небо залягла птьма, тополі згинали свої верхи ід землі. Доки ми плили рікою не було ніякої небезпеки наслідком глибокого русла, окруженого камишом і лісом; але гірше було на отвертих озерах. Нарешті ми дігали ся до села Ядак-кель, замешканого скількома родинами. Рыболови прийняли нас радо із щирою гостинністю і подали на вечерю печені риби, качачі покладки, молоді гони камишу і хліб. Мій простий одяг і знання мови захопили їх за душу, тож вони не проявляли найменшого страху.

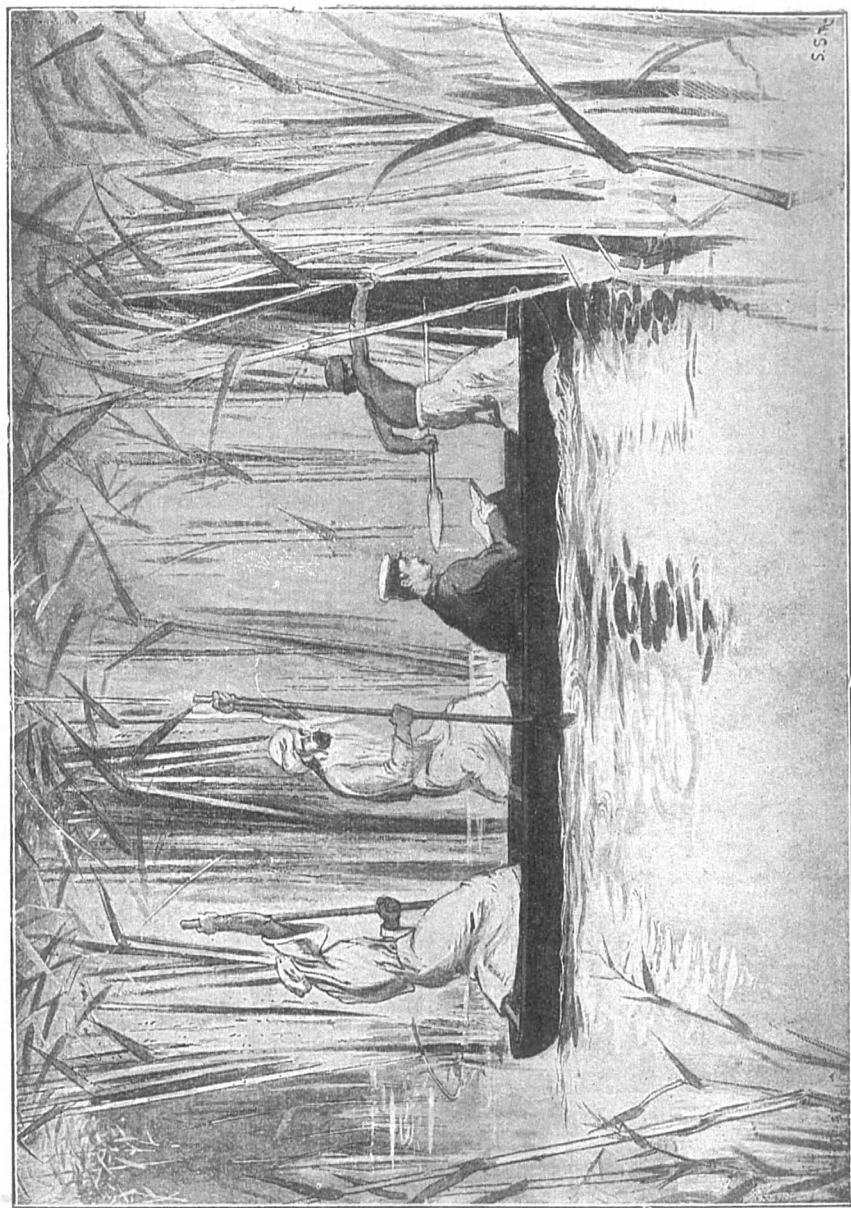
Раннім ранком вибрали ся ми в дальшу подорож, хоч озеро було дуже схвилюване. Хвилі бовванили ся коло човна, майже затоплювали його і обхланували піною. Полурозгорнені були ми готові кожної хвилі ратувати життя пливанням. Але небезпека минула, ми прибили щасливо до берега у малому селі, де ждав нас, уже безпокоючи ся, Іслям Баі, разом із караваною. Після дводневого відпочинку мала каравана виправити ся далі, сушею до Четелік-уї над Тарімом, а я знов водою. Аби не виставляти ся по причині раз в раз шаліючої бурі на небезпеку затоплення, сподучили мої веслярі два човни в купу і дібрали двох людей до помочи у веслованню. Надбережній ліс скінчив ся небаром, на сході і заході простягала ся пустня. Четелік-уї є типовою рабальською оселею. Цілий ряд жовтих хат із камишу лежить над берегом; на сушу витягнуто кілька човнів, на довгих жердках розвішено сіти, у повітря чути острый запах рыб. Оселя числить кільканайцять родин.

Моя каравана мусіла сухим путем прямувати знов до Абдалю, я волів плисти по останках зарослого колісь озера Карабіран. Озерця були всюди мілкі, повні болота і піску, в деяких місцях навіть глибокі ледви на дециметр так, що веслярі мусіли йти пішки й тягти човен на шнурку. Переночувавши у селі Чаї плили ми на просторі 60 кілометрів Тарімом, що став вузький і глибокий ід сходови, коли з другої сторони не було над ним ні раз надбережної ростиности.

У вечері прибули ми до Абдалю. Ціле населення села вибігло на беріг, а коли я вказав на низького старика, що його я бачив у перше в життю, і сказав: „Се бек Кунчөккан“, всіми заволоділо незвичайне здивованне. Тимчасом характери-

Підчас прегарної погоди минули ми Кум Чапган (стр. 41).

Цілу днину памли ми чапгачами (стр. 41).

стичні його черти легко було пізнати після портрету поміщеного у творі Пшевальського. Старик гостив мене як давнього знакомого і завів до чисто підметеної світлиці у своїй хаті із камишу. Бек бесідував зі мною радо і наділив мене різними поучуючими висновками. Пшевальський дарував йому свій портрет, скільки фотографій, сіти і кілька інших хосенних дрібничок. Старик беріг сих скарбів, як ока в голові; а побоюючи ся огня і грабівників заховав їх у пісковій надмі. В Абдалю сказали мені, що рікою можна плисти ще до Кум-чаптан, далі вона ділить ся і щезає в озерцях і мокляках. Але я найшов провідників, що жертвували ся повезти мене далі о два дні дороги ід північному сходови. Бажаючи доповнити як найточніше малу сих інтересних озер, я рішив ся їхати.

22-ого цвітня сів я із трема веслярами до човна, Іслям із кухнею і веслярами до другого, а третій найменший, із досвідним провідником мав показувати нам дорогу. Підчас прегарної погоди минули ми Кум-чаптан, де ріка ділить ся і щезає серед густого очерету. Сей шувар був би непробутою запорою, якби мешканці не робили в ньому штучних каналів. Але і сі „чаптани“ заросли би в одному році ріку, якби не виривано раз у раз молодих ростин із коріннем. Чаптан є на метер широкий, а стіни його високі на 5 метрів. Не є се виключно водяний шлях, у чаптанах закладають також риболови сіти. В часі подорожи переховзали ся ми по сотках сітій, у яких ми бачили, як в акварію безчисленне множество риб. Кожда родина має свої чаптани, у яких не вільно нікому іншому закладати сіти. Вузкі коридорі перехрещують ся у них у всіх напрямках і творять лабіринти; важко справді зрозуміти як сі люди орієнтують ся у тих безпуттях. Подекуди впливає скільки каналів до малого, круглого збірника, окруженого з відусіль камишом, неначе проміннями.

Цілу днину плили ми чаптанами, тут і там відно загибаючий Тарім. У вечері дістали ся ми на найбільше із озер Канат-баглітан-кель, назване так тому, що над горлом одного чаптана висіло в очереті, як дороговказ, крило дикої качки. Поперек озера тяг ся пояс камишу, високого на вісім метрів, що мав в окрузі 6 сантиметрів. Малий човник провідника перебив ся крізь него легко, але наші великі човни мусли в трудом мостити собі дорогу цаль за цалем. Води не бачить ся ані каплі, бо заслонює її човен і шувар. Промінь сонця не продираєть ся сюди, у такому тунелі є темно, горячо, душно. У по-

лудні дістали ся ми до краю отвертих озер, де камиш чинив таку збиту масу, що ані човном, ані в зимі по леду не можна було пробити ся крізь него.

Поворот відбув ся тим самим шляхом до Абдалю. Для мене був він дуже приємний, бо покінчивши всі картографічні знімки і поміри глибини їдучи там, міг я тепер простягнути ся в човні вигідно, любуючи ухо шипотом хвиль, а око чистою синявою води і подивляти її гру красок. Щоби зискати на часі, я казав людям веслувати не лише по дневи, але й крізь частину ночі, а вони робили се тим радше, що я обіцяв їм за се окрему винагороду.

Як морська ліхтарня присьвічував нам місяць, витворюючи чудову, незатерту ніколи у моїй памяти картину. Ніч була тепла й тиха, а її тишину перебивали лише ритмічні удари весел, або риба, що хлюпнула у воді.

VII.

Щаслива стріча. — Кримінальний роман. — Побут у Хотані.

На протяг перших чотирох місяців ішли ми безнастанно на схід. Нарешті найшли ся ми при останніх озерах Льопнору, у віддалі тисяч кілометрів від міста Хотану, де я полишив пакунки і більшу часть грошей. Мені повело ся вичерпати програму моєї подорожі: я розслідив старинне місто, йшов здоровж бігу Керія-дарі, крізь пустиню Іобі, розяснив заплутану систему середнього Таріму й озера Льопнор. Ся мандрівка висилила нас, літня жара ставала чим раз прикрійша, тим більше, що ми не забрали із собою літніх одягів. Від якогось часу тужили ми чогось дуже за Хотаном. Тож треба було вертати.

З Абдалю виїхали ми 25-ого цвѣтня, розпрощавши ся сердечно із беком Кунчекканом. Моє серце наповнювало ся радістю, коли я їхав на захід, до Хотану. Після короткої гостини у сьому місті, я мав виконати останню точку програми моєї подорожі: розслідити незвісний досі північний Тибет. Понад се дожидала мене у Хотані велика почта із Швеції, що притягала мене магнетичною силою. Цілу дорогу перебули ми кіньми, а не- потрібні вже верблюди продав я по половині ціни у селі.

Черглику. Сею місцевостю правив китайський амбан, що звав ся Лі-Дарін. Коли в грудні 1894. року збунтували ся Дуніани і їх повстаннє почало прибирати щораз більші розміри, прислало китайське правительство до Черглику залогу із 265 жовнірів, уоружених в англійську зброю старої системи. Як тільки я приїхав сюди, післав із чемности місцевому достойникови китайську візитку і паспорт, що мені видали його китайські власти в Кара-шагр із запитом, чи можу зложити йому свій поклін. Лі-Дарін заявив мені через свого товмача, що мусить бачити наперед мій паспорт, заки прийме мене. Я опинив ся проте у великому клопоті, але казав йому вияснити, що всі мої паспорти, виставлені у Пекіні і Кашгарі, полишили ся в Хотані, бо від'їздячи із відти я не думав про таку далеку подорож. Зрештою при відвідинах виложу йому цілу річ точніше.

На се я одержав відповідь, що особу, яка вибираєть ся в подорож без паспорта, мусить ся уважати підозрілою і що поворот до Хотану є для мене запертий. Але в доказ ласки може мені місцевий амбан виставити паспорт до Кара-шагру, відки я маю вернути тою самою дорогою до Хотану, якою прибув сюди. Справді мила перспектива! Три і пів місяця йти звисною і розсліджуваною дорогою серед жару пустині, коли полудневим гостинцем на Черчен ми могли дістати ся до Хотану протягом одного місяця. Я велів проте сказати тому Лі-Дарінови через товмача, що по перше я горджу ним, а по друге найближшої днини вертаю через Черчен до Хотану. Його ляконічна відповідь звучала менше більше ось так: „Можете собі подорожувати, куди вам подобаєть ся, але я прикажу вас силою свого уряду приарештувати і десять жовнірів приставить вас до Кара-шагр“.

Я зараз розглянув ся у ситуації. Другої днини, то є 29. цвітня рішив ся я їхати до Черчен і дати нагоду Лі-Дарінови приарештувати себе і вислати до Кара-шагр. Звідси задумував я їхати до Урум-чі, аби у російського конзуля вистарати собі переїзд до Черчен і Хотану, а також пожалувати ся на Лі-Даріна, якого певно не минула би заслужена догана. Тому я умовив ся з одним купцем, щоб задержав у себе пакунки і коні; Іслям Баї мав мені товаришити, а конечні до подорожи річи умістили ми при сідлах. Зразу я був дуже огірчений насильством і підступом їбуроватого мандарина, але під вечір видала ся мені ся примусова мандрівка в иншому сьвітлі. Яж мав переїхати нові, незвісні мені околиці і мав побачити столицю цен-

тральної Азії, що роїть ся від проміжних мандаринів, а де не було ні одного російського кольтоніста. Цілість була проте при-надна, лише непокоїли мене листи, що ждали в Хотані. Але щаслива зьвізда не полишила мене й тепер.

Пізно у вечері прийшов до мене 50-тилітний мандарин із делікатними і дистингованими рисами лиця і представив ся мені як Ші Дарін, командант міста. Він наділив мене доволі немилою звісткою, а то, що одержав приказ арештувати мене другої днини, прийшов проте, аби мені заявити співчутте наслідком так жостого і невмістного поведіння Лі Даріна, причім обіцяв вставити ся ще за мною у амбана. А що він сам займав ся подорожами і науковими розслідами, почав випитувати мене про них. Коли я зачав оповідати йому торічні свої пригоди на пустині, він мало не кинув ся мені на шию і крикнув: „То ви! Я був як раз тоді у Хотані і щоденно доходили мене вісти про сю нещасливу подорож. Також Ліні Дарін оповідав мені про се і оба ми вижидали вас нетерпляче“.

Ліні Дарін не є хто инший, як Бельгієць, Павло Шплінгерт, що вже 13 літ проживав у Китаю, товаришив Ріхтгофенови, як товмач у подорожах, а тепер є могутнім мандарином у Сучео. Остаточо перейшов цілком на Китайця, оженив ся із Китайкою і мав одинацятро дітий, що виховували ся у католицькій місіїній школі у Шані-гаі. Генеральний губернатор в Урум-чі приказав Шплінгертові і Ші Дарінові, аби у подорожи у східньому Туркестані пересьвідчили ся, чи нема золота у пограничних горах. Як я перебував у лісах Бук-сем, вони задержали ся у Хотані, до Кашгару прибули, коли я виправив ся до Паміру, а як я вернув у осени, вони вже від'їхали.

Від давна я бажав стрінутися із Шплінгертом, тим більше, що мав йому заявити привіт від Ріхтгофена. Мені повело ся се тільки в рік опісля у російській амбасаді в Пекіні. Шплінгерт задумував тоді переселити ся до Тіен-тсіну, де дістав корисну посаду.

Розмова про спільних знакомих зблизила Ші Даріна до мене; пів ночі минуло нам на милій гутірці. Я показав йому плян подорожи і нариси, вияснив запутану систему озера Льюн-нор, а се зацікавило його тим більше, що він знав про відмінне положенне озера в давних часах.

Замість їхати до Урум-чі я лишив ся в місті ще цілу днину, пішов у гостину до Ші Даріна. Він гостив мене радісно і показав мені власноручні картографічні знимки з гір-

ських околиць, що лежать на полудни від Черглику і Черчену. Я мушу признати ся, що вони здивували мене чимало. Якби не китайська азбука, ніхто не пізнав би, що не рисував їх Европеець. Навіть гори були означені після найновішого метода. Ші Дарін показав мені крім сего свої англійські прилади до поміру, обвів мене по твердині й не проявляв найменшого упередження, одним словом, був се незвичайний Китаєць.

Після обіду я уважав за відповідне дізнати ся, як стоїть справа із моїм арештованнем. Ші Дарін оновів мені, що цілий ранок пересидів у амбана, але сей не дав вговорити себе, заявляючи, що має суворий приказ замкнути дорогу поміж Черченом а Хотаном. Ші Дарін станув у моїй обороні, впевняючи, що я не є Дунтан, але спокійний Европеець. Амбан зазначив у відновіди, що годі знати, хто я є по правді, коли не маю пашпорту.

„Га, то я буду мусів їхати проте до Урум-чі“ — відповів я цілком спокійно.

„До Урум-чі, чи ви збожеволіли!?“ — крикнув Ші-Дарін вибухаючи сьміхом — „ні, їдьте собі спокійно до Черчену, я відповідаю за всі наслідки! Що правда, приказав там амбан арештувати вас, але я є командант залоги, а як такий не дам ані одного жовніра в тій ціли. Коли би знов Лі Дарін спробував арештувати вас при помочи тутешних мешканців, я дам вам до оборони відділ жовнірів“.

Чи ж можна мріги про більше щасте? Сі самі жовнірі, що мали мене на погрозу гордого амбана арештувати, в разі потреби навіть насильно, мусіли мене тепер ескортувати. Ось така незгода поміж цивільними і військовими властями не належить у Китаю до рідких випадків. Такі самі відносини я зауважав у Кашгарі і Хотані. Другої днини всьо вже було готове до дороги. Ші Дарін, як би не зробив мені багатьох вже прислуг, прислав мені ще великий запас цукру і тютюну; сих річий я потребував якраз дуже.

Девятьсот кільометрової дороги, що ділить нас від Хотану, не буду описувати подрібно, згадаю про неї лише загально. Крізь Ваш-шагрі, де я звидів звалища і купив старинну мідяну вау від селянина, поїхали ми ід ріці Черчен-дарі, а звідси крізь винищені ліси до міста тої самої назви. Звідси ведуть дві дороги до місцевости Керія. Північною степовою дорогою можна дістати ся там у девятьох днях. Але що там нема людей, вода в керниці солона, а комарі незносні, я вибрав по-

лудневу дорогу, що веде здовж гір Кіен-лїн. Так доїхали ми до копальні золота в Копа, де мешканці добувають металеву доволі примітивним способом із шибів глибоких на 90 метрів. Коли ми минули ще поля із копальнями золота у Сур-гаку, розстелила ся перед нами рівнина степ із малою, але гарною оазою. В Керія гостив мене дуже сердечно один із китайських приятелів моїх із Кашгару, що став недавно амбаном сего міста, а 27. мая прибув я нарешті до Хотану, здоров, але висилений. Тож заволоділо мною одно одиноке почуття, яке легко можна зрозуміти, то є охота довшого відпочинку.

*

*

*

Читач мабуть пригадує собі, що в часі моєї нещасливої подорожи крізь пустиню при кінці цьвітня, а з початком мая 1895. року я мусів табор із усіми пакунками вартости менше більше 3000 рублів, як також двох людий, що наслідком спраги були вже близькими смерти, полишити на судьбу долі*). Вдовиці по померших, дізнавши ся про мій побут у Кашгарі, не залишили звісно, заливаючись сльозами і нарікаючи, жадати від мене винагороди. Я обдарував їх, як слід, скільки лише по звалаля на се мої засоби, а серед нових приготовань, вражінь і пригод ціла ся справа пішла неначе в забуття.

Але коли я в літі 1895. року віднайшов цілком нечаяно у Кашгарі револьвер, що полишив ся із иншими пакунками у пустині, у нас зродило ся підозріння. Конзуль Петровський і Дао-гаї післали приказ до Хотану, щоби там зачали пошуквати на ново за пакунками, але все те не довело ні до чого. У початках лютого 1896. р. був я сам у Хотані, а після повороту я міг мати майже певність, що цілий табор і пакунки а також двох померших давно вже засипав пісок. Можна проте уявити собі моє зачудовання, як Лі Дарін тої самої днини, коли я знов приїхав до Хотану, то в 27. мая, прислав мені велику частину тих річий, що їх я не бачив вже рік цілий і які уважав вже пропащими. Я був тепер певний, що на пустині попали ми у руки обманців, а щоби познакомити ближче читача із тамошними магометанськими мешканцями, як також із ревністю судців, я оповім коротко цілу річ.

*) Опис сеї подорожи містить ся в другій частині твору Свен Гедіна Крізь пустині Азії під заголовком: „У країні гробової тишини“.

Купець Юсуф, що уратував Ісляма Баї від смерти, дарував після повороту до Хотану тамошному аксакалеви західно-туркестанських купців шведський револьвер імовірно, щоби з'єднати собі його довіре і приневолити його до мовчання. Але аксакаль, якого вже передше повідомив про все конзуль Петровський, почав слідити Юсуфа, нарешті той признав ся йому, що дістав револьвер від бека Тоґди. Аксакаль віддав про те револьвер Лі Дарінови, а сей доставив мені його як стій. Коли Юсуф побачив, що правда починає прояснювати ся, уважав за найрозумнійше поїхати до Урум-чі. А що він не давав ніяких звісток про себе, післав аксакаль шпіона до Тавек-кель, що мав слідити бека Тоґду і ціле його окруженне. Покритий лахманами впркосив ся він до служби і Тоґда казав йому доглядати овець, що пасли ся в околиці; з наложеного обовязку вивязав ся шпіон дуже добре, на велике вдоволенне свого пана.

Раз якось прийшов він до хати бека, задумуючи просити його про належну досі заплату. Хотів якраз перейти поріг, коли Тоґда скочив до него і показав йому двері. Але те, що він побачив за ту хвилю, вистарчило йому вповні. Він побачив бека в товаристві трех тих стрільців Агмеда Мерґена, Казіма Ахуна і Тоґди Шага, як також Якова Шага, що показав нам перший старинне місто в пустині. Пожилені над скринєю виймали і розкладали на дивані різні річи, що могли належати лише до Європейця. Шпіон не показав по собі здивовання, але як одержав свою заплату, сів на першого діншого коня, що навинув ся йому і поїхав гальоном до Хотану, щоби повідомити про все аксакаля. Сей зробив рапорт Лі Дарінови, що знов післав зараз двох урядників у товаристві жовніра до Тавек-кель. Мали вони в домі бека перевести ревізію і опечатати підозрілі предмети.

Коли бек побачив небавом, що нема його пастуха, післав зараз за ним кількох їздців у погоню. Але шпіон віддалив ся вже доволі далеко, передчуваючи, що від утечі неначе зависло його життє. Погоня вернула з нічим, але бек і тепер не стратив голови, лише зробив, як справжній дипломат. Спакував усі скрині й вибрав ся з ними до Хотану. По дорозі здивав післанців Лі Даріна і заявив їм, що річи найшли ся лиш перед кількома днями. Також стрільці пішли до міста, де і інші союзники зібрали ся в Караван-сераю. Але і сюди післав аксакаль свого шпіона. Сей повідомив його, що бек поучив стрільців, що мають говорити на слідстві у Лі Даріна, яке мало від-

бути ся незадовго. На сьому слідстві оповідали стрільці, що в зимі пішли до трех топіль, а з відси слідами лиса, що були видні на піску у західному напрямі. Після кількох днів дістали ся до місця, де пісок був посипаний навкруги мукою, а сліди вели до ями випорпаної сим зьвірем. Вони почали проте шукати тут, а пошукування навели їх на відкриттє нашого табору. Поводі витягали вони один предмет за другим з піску і пакували на осли, що перенесли їм все те на другу сторону ріки.

Отсе оповідання було для мене дуже інтересне, бо я пересвідчив ся, що надми вкрили наш табір на два метри високо і то імовірно в літі, бо зими є звичайно спокійні і тихі. Тож і лиси мусіли з кінцем літа звітрили наші курки і інші запаси, коли їх сліди були ще видні.

Один кістяк курки нашли стрільці недалеко табору, але не надібали людських мощій. Імовірно умираючі люди ще у ночі другого мая поповзали далі, надіючи ся найти воду.

При дальших дослідах показало ся, що бек Тода, який тоді був звісний усім, як чоловік недобрый і жестокий, намовив стрільців, аби цілу справу затаїли, відтак річі продали, а потрібні задержали для себе. Тоді звернено мені лише ті предмети, що для тамошних мешканців не мали ніякої вартости, а то: деякі прилади, цигара, нафтову машинку і оба фотографічні апарати. Але сї апарати не мали вже для мене ніякої вартости, бо мешканці Тавек-келю позабирали кліші на шиби до вікон. Тож я і дальше мусів вдовольати ся малюнками, поробленими пером.

Стрільці пішли за радою бека і продали в моїх річий частину за тисяч рублів.

Агмед Мерген і Казім Ахун, що товаришили нам до Керядарії, не дали нічого пізнати по собі. Мали видко вже тоді нечисте сумління, бо скільки разів я говорив про свою подорож крізь пустиню і запропашені пакунки, вони все старали ся потішити мене, що сї річі найдуть ся і обіцяли при повороті самі шукати за ними. Тепер також зрозумів я, чому бек підчас мойого побуту у Тавек-кедь не приймав мене у власній хаті. Він бояв ся видно, щоби річий, захованих під диванами і дергами, не відкрито часами. Всьо се стало ся кілька місяців перед моїм поворотом до Хотану. Стрільців брали на муки, били їх і заперли у вязницю. Лише хитрий бек полишив ся на свободі.

Коли я прибув до Хотану, слідство вачало ся на ново. Страдання, а навіть життє винуватих було у моїх руках, бо китайські муки звисні з того, що тортуровані полишають ся калі-ками ціле життє. Тож днів, які вони проживали у вижданню і непевности, годї їм позавидувати.

Лі Дарін зажадав спису предметів, що містили ся в скринях і подання їх вартости, а потім поїхав сам лично до Тавек-кель, щоби поробити дальші досліди, що мали рішити ся в Хотані. Але візнання були такі суперечні, що він рішив ся покористатись лавкою до тортур. А що я супротивив ся сему рішучо, він хотів покарати всіх буками, а кати із різками товаришили переслухавуваннм цілий час слідства. Я вияснив йому, що в такому разі буду мусів винести ся із салі, бо після звичаїв, які істнують в мойому краї, є негідним знущати ся навіть на злочинцях. Коли нарешті стрільці заявили вкупі, всі як один, що відставили всі пакунки до Тоїди, так що він повинен відповідати, коли що з них пропало, а Тоїда знов заявив просто, що стрільці покрали різні предмети, видав Лі Дарін ось такий засуд:

„Одна із сторін говорить неправду. Яка саме — сего слідство не вєпіло виказати. Я засуджую проте обі сторони на заплаченне нашому гостєви протягом двох днів суми 1000 рублів“.

Зараз після проголошення сего засуду я заявив, що хоч признаю його цілком оправданим, не можу прийняти гроший від обжалованих.

На се заявив мені Лі Дарім, що хоч видно мало цїню собі одержанне повисшої суми, він мусить полишити ся при свойому засуді, бо в противному разі тутешні мешканці дозволяли би собі окрадати чужинців.

Після довгих переговорів удало ся мені нарешті зменшити кару виновникам на 200 карбованців і вони прийняли се з великою радістю.

Справедливість і енертія, яку проявив Лі Дарін при обороні личних справ Европейця, свідчать про незвичайні прикмети сего урядника. Але, як я вже згадав, Лі-Суї-гсаї, як звучить справжнє його назвище, є під кождим зглядом не лише звірцевим урядником, але також чесним чоловіком.

Ціла оаза Хотан платить китайській державі податок у висоті 300000 рублів річно. Тут, як також у инших містах східного Туркестану, зміняють амбана що три роки, але за час

свого урядовання стараєть ся кождий із них чверть або і пів мільона полишити у власній кишені. Лі Дарін був у Хотані три роки, але посилав за цілий час свого урядовання цілу суму зібраного податку до Пекіну. Його чеснота зробила в Урум-чі так велике вражінне, що його покликали на амбана до Яркенту і тої самої днини, що я полишив Хотан, він вибрав ся на нову свою посаду.

* * *

У Хотані минав мені час дуже мило. Місцевий багатир Алім Ахун віддав мені до розпорядимости прегарну літну резиденцію після приказу китайського амбана. Як я вернув з Льончору, ся вілля дожидала вже мене. Хата, окружена довкола деревами, мала лиш один вхід і один великий покій із 15 вікнами. Вода у каналах і тінь дерев причиняли ся до того, що хоч навкруги жаріла спека, яка доходила до 38° Цельзия, я мав температуру у кімнаті кільканацять степенів нищу. У кімнаті уладив я собі спальню і кабінет до праці, кухня містила ся у малій хатчині при вході до города, сполученій для безпеки із моім апартаментом звіночком. Я їв двічі на днину. Моя їда складала ся на перемену із ось яких страв: із рижового пуддінгу і баранини з цибулею, сьвіжого хліба, квасного молока, чаю, покладків, огірків, мелянів, винограду, брескв. Часто навідували ся до мене китайські мандарини або тамошні мешканці, приносячи на продаж нефрити або старинности. Зрештою одиноким моім товаришем був пее Йольдаш, що беріг також вірно цілої хати. Яка ровкіш відпочивати у сьому прегарному городі, повному тишини і чару! Я користав ся життєвими ровкошами вповні, хочби лише тому, що теперішність стояла у великій суперечности з мандрівкою по пустинях. Після обіду проходжував ся я хвилину в городі, вдихуючи в легкі запах доспіваючих морв, морелів і рож; часами приходила до мене у веселих підскоках молода серна із дзвінком на шиї. Одним словом було се чарівне прибіжище, справжній рай!

В стайні іржало 15 коний; завдяки щедрости амбана не бракувало їм ніколи кукурудзи і щедрої паші. Коли я вговорював гостинного Китайця, що буду мусіти хіба виїхати як найскорше із Хотану, щоби не виставляти його на видатки, він заявив мені, що кождий його земляк приймає так само гостя. Але тут не кінець еще. Коли я виїздив, він дав мені для людий і для коний поживи на цілий місяць. І ще про одно я мушу згадати. Лі Дарін вистарав ся для мене товмача для китайської

мови, дуже милого молодого Китайця, що звав ся Фоні-ші. Він писав вправно по китайськи, говорив по турецьки і не курив опіюму. У Хотані подивив жінку і діти, а їх удержанням заняв ся Лі Дарін. У вільних годинах він мав учити мене китайської мови; лекції зачав еще перед виїздом.

У вечері спускав Іслям стори і запалював дві стеаринові свічки; спати я лягав після другої години в ночі. Раз, коли шаліла буря, збудило мене в ночі напрасне гавканне Йольдаша під вікном, хоч по причині вітру я не чув ніякого шелесту. Я пішов до дзвінка, але дріт був перерваний. Чи се зробив хто нарочно, чи бури перервала дріт, я не міг дізнати ся опісля. Я вийшов на терасу перед хатою, пес побіг передо мною до хащів, де якраз щезало скілька темних постатей за муром. Я пішов швидко до Ісляма, що мав під своєю сторожію зброю і ми стріляли скілька разів на сліпо. Другої днини нашли ми на внутрішній стороні муру драбину, яку рабівники забули зі страху забрати. Від тоді я лягав уже спати із набитим револьвером і поставив у городі двох нічних сторожів, які били що хвилини у бубон, аби відогнати злодіїв.

Але час минав. Мені годі було посвятити більше як місяць на відпочинок, зрештою я тужив вже за життєм, повним руху. При кінци червня я був готов вже вирушити. Іслям, що тішив ся все безмежним моїм довірем, прийняв двох людей до помочи і наповнив скрині новими провіянтами.

Останнього вечера устроїли мені люди в Хотані прощальний пир. Одно обійстя прикрашено різнобарвними ліхтарнями. Ціла орхестра із бубнів і сопілок розвеселяла нас музикою, кількох танечників, один перебраний навіть за жінку, розвинуло перед нами свою чарівну штуку. Гостий частовано пуддінгом із рижу і чаєм, тож розбавлені музулмани виявляли свою радість плесканнем у руки і розпрощали ся із нами тільки що над раном.

Зладив:

Антін Крушельницький.

Bred 12000
296/5

